

PACH ZSIGMOND PÁL

A nacionalizmus elleni harc történettudományunkban

Közvetlenül főként XVI—XVIII. századi történelmünkhöz, ezen belül Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmeink témaköréhez kapcsolódott a közel-múlt évek legszélesebbkörű történészvitája: az a vita, amelynek középpontjában Molnár Erik akadémikus újabb nagyértékű tanulmányorozata állott, — kezdve 1959—60-ban a XVI—XVIII. század magyar történelmét tárgyaló egyetemi tankönyv nacionalista jellegű hibáinak bírálatától, történetírásunk 15 éves fejlődéséről szóló beszámolójától s a nemzeti kérdésről tartott akadémiai előadásától; folytatva a Történelmi Szemlében, az akadémiai Osztályközleményekben és más folyóiratokban megjelent tanulmányaival, előadásaival; egészen az Új Írásban publikált, nagy visszhangot kiváltott cikke szerteágazó diszkussziójához írt válaszáig. Molnár Erik elvtárs, akinek a művei oly fontos szerepet töltek be a materialista történet szemlélet hazai elterjesztésében, a magyar történet marxista kidolgozásának megalapozásában; akinek minden könyve, cikke, előadása új szempontokkal, új gondolatokkal, új megállapításokkal gazdagította-fejlesztette marxista történet- és társadalomtudományunkat, — ez alkalommal is történetírásunk egyik kulcskérdését ragadta meg: a haza és nemzet fogalmának történeti értékelését, a történet szemléletünkben meglevő nacionalista maradványokat, az ezek ellen folyó harc követelményeit tette mélyreható vizsgálódásainak tárgyává. Így tanulmányorozata és annak vitája mind eszmei-tudományos jelentőségével, mind történelmünknek úgyszólván egészét átfogó problematikájával messze túlnőtt az eredetileg érintett történeti periódus fentemlített kronológiai keretein.

Ehhez a kérdéskörhöz kívánunk a következőkben néhány megjegyzést fűzni. Talán nem felesleges, ha visszanyúlunk 1944—45-ig, és onnan kezdve próbáljuk meg nyomon kísérni — persze csak igen vázlatosan — történeti irodalmunk idevágó fejleményeit.

1.

Milyen történelmi-ideológiai helyzetben lépett fel pártunk a felszabadulás után, mint az ország, a nemzet vezető ereje; milyen előzmények után kezdett hozzá a marxista—leninista eszmék széleskörű terjesztéséhez; milyen körülmények között kezdte bontogatni szárnyait a legális porondon a marxista történettudomány?

Olyan előzmények után, amikor a reakciós uralkodó osztályok amint a „hazát”, úgy a „hazafiságot” is a maguk számára mintegy kisajátították-monopolizálták; magukat hirdették a „nemzeti gondolat” kizárólagos hordozójának, következésképpen a „nemzetvezető szerepre” egyedül hivatottnak. Olyan előz-

mények után, amikor az ellenforradalmi reakció rendkívül céltudatos, szerteágazó és mételyező nacionalista propagandája a „keresztény nemzeti eszme”, majd a „szociális nemzeti eszme” örve alatt tömegeket tudott hatása alá vonni; olyan előzmények után, amikor az uralkodó osztályok ideológiai befolyásolása széles rétegeket tudott megteveszteni a kommunisták céljairól, a marxizmus tartalmáról: mindenekelőtt szertefröcskölte azt a rágalmat, hogy a kommunisták nemzetellenesek, „hazafiatlanok”, „hazátlan bitangok”. Minden rendű és rangú reakcióssok lépten-nyomon arról beszéltek, hogy a kommunisták le akarják rombolni azt, amit ők a legfőbb értéknek deklaráltak: a hazát és a nemzetet, — persze kizsákmányoló osztálycéljaikhoz idomítva ezeket a fogalmakat, egy-egy nemzethez állítva azt, amit a legélesebb osztály-antagonizmus szabdalt, minden magyar hazájának hirdetve azt, amiből a nép széles rétegei ki voltak semmizve.

A pártnak, a kommunista ideológusoknak — ha a realitás talaján akartak maradni, ha valóban számot vetettek az adott, konkrét és sajátos, „nemzeti” feltételekkel — szükségképpen azon az „ideológiai terepen” kellett eszmepolitikai küzdelembe bocsátkozniok, amelyet az osztályharc magyarországi viszonyai mintegy rájuk kényszerítettek; a haza és nemzet kategóriáiban, gondolati kereteiben kellett kifejtieniök a társadalmi haladás követelményeit: a hazafias és nemzeti jelszavakkal űzött reakciós fasiszta demagógiával egy antifasiszta-demokratikus haza- és nemzetfogalmat, az álhazafisággal az igazi hazafiságot állítva szembe. A kommunista ideológusoknak, a marxista történészeknek ebben a helyzetben szükségszerűen azt kellett egyik fő feladatuknak tekinteniök, hogy leleplezzék az uralkodó osztályok nacionalizmusának valóságos tartalmát; hogy közvetlen harcba szálljanak a kommunisták haza- és nemzetellenességéről terjesztett rágalmakkal, annak továbbélő hatásával, — amelyet a reakció politikai erői természetesen a felszabadulás után is megpróbáltak felszínen tartani; hogy bebizonyítsák: nem a nemzetvesztő uralkodó osztályok, hanem éppen a dolgozó tömegek, a munkásosztály a nemzeti törekvések letéteményese, a haladó hazafias hagyományok folytatója, továbbvivője az önálló Magyarorszáért vívott küzdelemnek, végrehajtója 1848 forradalmi hagyatékának, — éppen a munkásosztály a történelmileg hivatott arra, hogy a nemzetet, annak erőit tömörítve, kivezesse a katasztrófából, amelybe a reakciós uralkodó osztályok, a fasiszmus, a második világháború döntötte. Ez alapvetően helyes célkitűzés, szükségszerű politikai és tudományos feladat vállalása volt: Révai Józsefnek, Andics Erzsébetnek, Mód Aladárnak ilyen irányú — részben még a felszabadulás előtt íródott, az antifasiszta nemzeti függetlenségi front létrejöttét elősegíteni célzó, majd az ország demokratikus átalakításáért vívott harcot alátámasztó — történelmi munkái gyökeres fordulatot jelentettek az ellenforradalmi korszak történetfelfogásával szemben, és hathatós eszközei voltak a közvélemény demokratikus átnevelésének.

A hazafiság körül folyó harc tehát mintegy része volt a hazáért folyó harcnak; a hazafiság demokratikus tartalmának tudatosítása része az ország demokratikus átalakításának; a munkásosztály nemzeti szerepének kimutatása része annak a döntő feladatnak, hogy a párt a munkásosztályt az ország vezetésére felkészítse, s a társadalom dolgozó rétegeit-tömegeit a reakció ideológiai-politikai befolyása alól kiszabadítva, a munkásosztály hatókörébe vonja.

A haza és nemzet „terepén” folyó ideológiai harc persze nem volt könnyű és nem volt mentes bizonyos veszélyektől sem. Szükségképpen együttjárt azzal, hogy a demokratikus átalakulás irányába álló, a munkásosztály, a párt vonzó-

körébe kerülő társadalmi rétegek, tömegek gondolkodása, tudata még korántsem szabadult meg a hosszú időn át reá zúdított nacionalista mótely maradványaitól; hogy még nem csapódott élesen szét benne, hanem számos vonatkozásban összevegyült a demokratikus hazafiság és a reakciós nacionalizmus. Ezek szétválasztása, az előbbi teljes kiszorítása, a demokratikus hazafiság szocialista hazafisággá fejlesztése természetesen hosszú folyamat, s bekövetkeztét csak a későbbi évek fejleményeitől lehetett várni. Hogy a kommunisták feltétlenül szükségszerű, alapvetően helyes irányú eszmei-nevelő munkája ez időben milyen következetességgel szolgálta ezt a folyamatot; hogy az ideológiai tevékenység területén is megjelentek-e már a későbbi hibák csírái, erre a kérdésre a felszabadulás utáni évek részletes ideológiatörténeti kutatása hivatott választ adni. Annyit azonban már most is el lehet mondani: az a tény, hogy a felszabadulást közvetlenül követő években szinte tudatosabban, határozottabban vállaltuk 1848 hagyományát, mint ahogyan magunkénak vallottuk 1919 örökségét; hogy inkább csak hallgattunk az első magyar proletárdiktatúráról, semmint méltattuk volna, inkább csak hibáiról beszéltünk (mint amelyeket a párt ez alkalommal nem fog elkövetni), semmint korszakos érdeméről; hogy a Magyar Tanácsköztársaságnak, történetileg tekintve, inkább csak nemzeti jellegét emlegettük, a győzelmes északi hadjáratot (szembeállítva a magyar uralkodó osztályok hazaáruló szerepével 1918—19-ben); hogy tehát hasonlíthatatlanul többet beszéltünk nemzeti tradícióinkról, mint legnagyobb internacionalista (s egyben nemzeti) forradalmi hagyományunkról, — ez a tény (bármiféle megfontolásból vagy kényszerűségből eredt is) a párt eszmei küzdelmének hatékonyságát, a nacionalizmus elleni harcot nem erősítette, hanem gyengítette. Hiszen a munkásosztály, a munkásmozgalom megjelenése óta éppen az internacionalizmus kérdése a vízvázlatzó, a legfőbb katalizátor a reakciós és haladó nemzeti ideológia között.

Az alapvetően helyes irányban elinduló és kedvező hatást kiváltó marxista történetírás így kezdettől fogva bizonyos problémák, veszélyek csíráit is magában rejtette. Ezek nemcsak az 1919 évi proletárforradalommal, hanem történetünk korábbi, az 1848—49 évi polgári forradalmat megelőző korszakaival kapcsolatban is felmerültek. Múltunk utolsó századainak ama széles ívelésű szemlélete, amely szerint „az idegen és magyar gazdasági érdekek közt feszülő alapvető ellentét 400 éves függetlenségi küzdelemnek vált forrásává”, így „Magyarország történetének utolsó 400 esztendejét a német elnyomatás, az Ausztriától való függés elleni küzdelem töltötte ki”, amely küzdelem „egymást követő fázisaiban a vezető szerep az országnak mind mélyebb és szélesebb rétegei felé tolódott el, tetőpontján azonban — a Rákóczi-felkelés idején ugyanúgy, mint az 1848-as szabadságharcban — a magyarság minden osztályának és rétegének többségét egyesítette,” — ez átfogó történeti perspektívájú mű (amelynek más munkákkal együtt jelentős szerepe volt XVI—XIX. századi történetünk marxista kutatásának elindításában) az újabbkori magyar történelem egyik fontos sajátosságát emelte ki, a gazdasági és politikai fejlődés összefüggései, a magyarországi polgári-nemzeti átalakulás és előtörténete megvilágításához gyümölcsöző szempontokat nyújtott; külön érdeme, hogy már a kezdet kezdetén viszonylag részletesen kidolgozott összefoglaló áttekintést adott egy széles olvasótábornak. Ugyanakkor azonban a függetlenségi küzdelemnek az utolsó 400 év történelme fő vonalába állításával s szinte megszakítatlan folyamatként való ábrázolásával nem sarkallt annak kidomborítására, hogy történelmünk e századainak is az osztályharc volt az alapvető jellemzője, s az antagonisztikus osztályok bizonyos mértékű együtt-

működését, összefogását megvalósító függetlenségi küzdelmek történelmileg kivételes helyzetet fejeztek ki: az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét, amelyet az osztályok alapvető érdekkellentéte és harca előbb-utóbb szükségszerűen újból szétrobbant. Másrészt haza (nemzet) és haladás összefüggésének fő vonalát érzékeltetve — persze ez volt akkor a közvetlen feladat — szinte teljesen egyértelműnek, közvetlenül egybeesőnek ábrázolta a nemzeti harc és osztályharc, a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás követelményeinek (történetileg nem egyszer ellentmondásos bonyolultságban jelentkező) kapcsolatát.

Az úttörő kezdeményezések nyomán elinduló-továbbblépő marxista történetírás ilymódon — amikor éles és helyes harcba bocsátkozott az ellenforradalmi korszak hivatalos történetírásának vezető irányzatával, a „habsburgiánus-labanc” felfogással szemben — nem tudta teljesen kivonni magát polgári történetírásunk másik, „kuruc-függetlenségi” irányzatának hatása alól: bizonyos pontokon akaratlanul is érintkezésbe jutott a korábbi nacionalista szemléletmód egyik változatával. Ebben az is közrejátszott, hogy az első időkben — természetesen — szinte teljesen a polgári történészek által feltárt, tehát szükségképpen egyoldalú tényanyagra volt utalva, ami óhatatlanul befolyásolta az általa felvázolt történeti képet.

Súlyosan igaztalanok volnánk azonban, ha a jelzett nyomdokokon kibontakozó marxista történeti irodalmunkat csak ebből a szempontból ítélnők meg. A kommunista történészek egy kezdetben szűk, később bővülő csoportja — akik ekkor főképp a pártoktatásban vagy középiskolákban dolgoztak, ill. ez időtájt végezték egyetemi tanulmányaikat — már a felszabadulást közvetlenül követő években eltökélt marxista igénnyel fordult a történelem tanulmányozása felé; mohón olvasták a marxista klasszikusokat, a marxista társadalom- és történet-tudomány neves magyar művelőinek munkáit; s hovatovább kezdték maguk is megkísérelni a marxista elmélet és módszer alkalmazását történelmünk egyes korszakaira, problémáira. A fordulat éve után pedig létrejöttek a marxista történeti kutatás és felsőoktatás intézményei, előrehaladt a marxizmus—leninizmus elterjedése, tanulmányozása történészeink szélesebb körében (még ha dogmatizmustól, szektásságtól terhelt is). A marxizmus térhódítása XV—XVIII. századi történetünk kutatóit is olyan kérdések vizsgálata, olyan új forrásanyagok feltárása felé irányította, amelyek majdnem vagy teljesen kiestek a „kuruc-függetlenségi” történetírás látóköreből: a korszak gazdasági viszonyainak, az árutermelés fejlődésének, a tőkés termelésre való átmenet akadályainak tanulmányozása, az alapvető osztályviszonyok kutatása, a jobbágyság, a dolgozó nép, a hajdúk, a szegénylegények, a „vitélő rend” szerepének, harcának beható vizsgálata felé. A marxista történeti kutatások időtálló eredményeinek sorába tartozik többek között annak bemutatása, hogy a törököt feltartóztató haderők, a végvárok katonasága magyar és nem magyar falvak jobbágnépességéből sereglett össze, és a Habsburg-ellenes felkelések tömegerejét — sőt nem egyszer kezdeményezőit — a rendi kiváltságok bástyáin kívülálló elemek, a feudális viszonyok, utóbb az örökös jobbágyság, a „második Leibeigenschaft” magyarországi változata nyűgéből kitörni igyekvő társadalmi rétegek, csoportok alkották, — amint erre Élekes Lajos, Sinkovics István, Esze Tamás, Várkonyi Ágnes, Makkai László, Benczédi László és mások munkái fényt derítettek. Nem kevésbé jelentős és még nagyobbarányú, részletekbe hatoló történész-tevékenység bontakozott ki a reformkor és 1848—49 gazdasági és politikai problematikája kutatásának-feldolgozásának területén, — támaszkodva Révai József korábbi, úttörő érdemű tanulmányaira, amelyek 1848—49-nek nemcsak alapvető jellegét.

osztálytartalmát tisztázták, hanem számos fontos részvontakozását is marxista módon világították meg. Az 1848-as forradalmi örökség folytatásának és továbbfejlesztésének politikai irányvonalába eső évfordulók: a forradalom centenáriumának, majd Kossuth születése másfélszázados fordulójának megünneplése a „történezsfront” széles erőit mozgósította és történetirodalmunkat fontos munkákkal gyarapította, — hogy csupán a Forradalom és szabadságharc 1848—49 (1948), ill. a kétkötetes Kossuth-életrajz (1952) gyűjteményes kötetekre, bennük Nemes Dezső, Andics Erzsébet, Ember Győző, Mód Aladár, Hanák Péter, majd Szekfű Gyula, I. Tóth Zoltán, Révész Imre, Sinkovics István, Kosáry Domokos, Spira György, Borus József és mások tanulmányaira hivatkozunk.

Másrészt viszont kétségtelen, hogy a fordulat éve után kialakuló politikai légkör, a személyi kultusz elhatalmasodása számos igen fontos vonatkozásban éppenséggel nem kedvezett, hanem súlyosan ártott történetírásunk fejlődésének, benne haladó történelmi tradícióink, így Habsburg-ellenes küzdelmeink tudományos marxista megvilágításának, (— úgy, hogy az eredmények és hibák nem külön-külön, hanem együtt, egymással csaknem összenöve jelentkeztek, aholis igen gondos sebészi munkát kíván az egészséges alapszövet és a kóros túlburjánzás szétkülönböztetése).

A régi pártvezetés, amikor politikájában dogmatikussá merevült, mechanikusan másolt és — a felszabadulást követő évek gyakorlatával mindinkább felhagyva — immár egyre kevésbé vetett számot a reális feltételekkel, a konkrét adottságokkal, a sajátos nemzeti mozzanatokkal, mintegy ellensúlyozás céljából annál gyakrabban, egyre szólamszerűbben, sablonszerűbben hivatkozott a nemzeti hagyományokra, azoknak a jelenben szerves és közvetlen folytatására. — Az osztályharc állandó éleződésének hibás elméletét és gyakorlatát, a szövetségi politikának, a dolgozó osztályok szocializmus építését szolgáló széles osztályszövetsége marxista—leninista elveinek durva megsértését, a párt tömegkapcsolatainak lazulását — a szavak és tettek kiáltó ellentétéként — a nemzeti egység annál gyakoribb deklarálása, annál harsányabb és stereotippá váló emlegetése „rekompensálta”; ennek felelt meg a nemzeti egység szempontjának erőltetése a múltra vonatkozólag, a nemzeti összefogás követelményének visszavetítése régebbi történelmi korszakokba, amikor pedig az osztályok együttműködése sohasem válhatott folyamatossá, hanem csak különleges feltételek között s időlegesen jöhetett létre; ennek felelt meg a függetlenségi küzdelmek eltúlzott, történetietlené váló aktualizálása.

Hasonló irányban hatott a fordulat éve után a külpolitikai viszonyok, a nemzetközi helyzet alakulása is. Az amerikai imperializmus háborús politikája agresszivitásának fokozódásával, másrészt a háború elkerülhetetlenségének légkörében és a Jugoszláviával való viszony elmérgesedésével, a haladó nemzeti tradíciók közül is főként a honvédő hagyományok, az idegen agresszorok — a nyugatról s délről jött támadók — ellen vívott küzdelmek kerültek leginkább előtérbe, s határozták meg mindjobban történetírásunknak, ezen belül első-sorban XV—XVIII. századi történelmünk kutatásának-ábrázolásának fő irányát.

A nemzeti összefogás és a honvédő háborúk egyoldalú kidomborítását, a történelmi fejlődés egész menetéből és bonyolult viszonylataiból való mesterkéltséggel, erőltetett kiemelését — a személyi kultusz légköréből közvetlenül lecsapódóan — a honvédő-függetlenségi harcok vezetőinek idealizálása, a személyiség történelmi szerepének antimarxista eltúlzása kísérte. Ez részben olyan értékelésekben

mutatkozott meg, amelyek nem vetettek kellően számot e vezető személyiségek feudális-jobbágytartó földesúr voltával, ill. túlbecsülték politikai törekvéseiket s azok objektív lehetőségeit. Ami a Habsburg-ellenes küzdelmek vezetőit illeti, kétféle — egymással persze átmeneti változatokon keresztül sokszor egybemosódó — értékelés nyert kifejtést. Az egyik koncepció szerint a 400 éves függetlenségi küzdelem első szakaszában, 1711-ig, az árutermelésbe való bekapcsolódásának gazdasági talaján, „maga a nagybirtokos osztály” — néhány évvel későbbi (1951) megfogalmazásban „a nagybirtokos osztály haladó nemzeti része” — vezette az ellenállást. A másik nézet — amely az ellenforradalmi korszak történetírásának fő irányzata ellen, a Habsburgokkal szövethető nagybirtok „honmentő” szerepét hirdető felfogás ellen harcolva, e korszakban is a nagybirtokos osztály nemzetellenes, hazaáruló szerepét hangsúlyozta — úgy vélekedett, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmek főúri vezetői kivételes egyéniségek voltak, akik „túlnőttek a rendi világ keretein”, „felülemelkedtek osztálykorlátaikon”, „felülemelkedtek a feudális osztályérdekeken”; tudatosan és a siker lehetőségével munkálták a nemzeti abszolutizmus célkitűzéseit; sőt a tőkés fejlődés tendenciájának képviselői, „erősen polgári vonások” hordozói voltak. Holott marxista történészként — a vezető egyéniségek kiemelkedő, előremutató vonásainak teljes méltánylása mellett — elsősorban ama feudális-rendi *osztály*-érdekeknek kellett volna a fő figyelmet szentelnünk, amelyek a földesúri osztály, ill. annak egyes csoportjai Bécshez való viszonyát ellentmondásosan szabták meg: alapvetően a Habsburg-államhatalomhoz kapcsolták őket, másrészt viszont — főként a XVI—XVII. század fordulójától kezdve — szembe is fordították azzal, s a felkelések vezető egyéniségeinek (így Bocskaynak, Rákóczinak) „személyes körülményeiben” oly szembetűnően nyilvánultak.

Am nemesak az uralkodó osztály kiemelkedő egyéniségei, hanem a népi tömegek, a parasztság idealizálásának tendenciái is felbukkantak történetírásunkban. A hibák itt megint nem önmagukban, hanem az eredményekkel összefonódva jelentkeztek. A népi megmozdulásokat úgyszólván kirekesztő, az osztályharcot elködösítő, a tömegek történeti szerepét lebecsülő burzsoá szemléleti mód elleni ideológiai harc sodrában, annak a már említett nagy horderejű történelmi ténynek a felismerése, hogy a török ellen harcolók magvát, a Habsburgok elleni felkelések tömegerejét jobbagyi-népi elemek tették ki, arra indított, hogy magát az objektív tényt — az e harcokban való tömeges részvétel tényét — sematikus leegyszerűsítéssel, azonosítsuk a szubjektív motívummal, az eszmei hajtóerővel, s a parasztságnak nagyfokú eszmei tudatosságot, közelebbről pedig kifejlett nemzeti tudatosságot tulajdonítsunk a feudális osztályrend viszonyai között is. Az objektív tett és a szubjektív hajtóerő emez egyenlősítése egyfelől útját szegte annak, hogy amit a korábbi, kifejezetten parasztfelkelések esetében (hadd utaljunk itt főként Székely György tanulmányaira) kevésbé mulasztottunk el: a függetlenségi küzdelmekkel kapcsolatban nem tettük komoly vizsgálat tárgyává a népi-paraszti elemek, a katonáskodó rétegek ideológiáját, tartalmait; nem tettük mérlegre az eszmevilágukban jelentkező haza- és nemzetfoglalat: mennyiben illúzió az, tévhit, az uralkodó osztály ideológiai befolyásolásának terméke, — s mennyiben tükrözi a valóságot, az elnyomott osztály tényleges érdekeit, viszonyait, a feudális renddel szembeszegülő törekvéseit. Másrészt ugyanennek következtében, ha nem is mulasztottuk el, de többnyire csak fogyatékosan mutattuk meg, hogy a magyar, szlovák, kárpátaljai ukrán, román parasztnak a XVII. századi—XVIII. század eleji Habsburg-ellenes harcokban való részvétele — bármiféle tudat-tartalmak képezték is ennek köz-

vetlen eszmei hajtóerejét — alapvetően objektív helyzetükből, osztályérdekeikből sarjadt, osztályharcuknak részét képezte.

Nem abban volt tehát a hiba, hogy történelmünket osztályharcok mellett egyszersmind függetlenségi és szabadságharcok sorozatának tekintettük, hanem abban, hogy történetirodalmunk már-már azt a benyomást keltette: nemzeti múltunkat függetlenségi és szabadságharcok mellett tekintjük osztályharcok történetének is; abban, hogy magukat az osztályharcokat is a nemzeti összefogás követelményeinek perspektívájából — így a Bocskaytól Rákócziig terjedő évszázadban a kuruc nemzeti összefogás előzményei, majd megvalósulása nézőpontjából — ábrázoltuk-értékeljük; abban, hogy nem tartottuk következetesen szem előtt: antagonisztikus társadalmi formációk keretei között az osztályok időleges együttműködését — így a Habsburg-ellenes küzdelmeket is — csak az osztályok ellentétéből és harcából kiindulva, azzal összefüggésben lehet megérteni és megvilágítani. Ilymódon történetírásunk csakugyan nem állott távol az olyan kijelentések leegyszerűsítő szemléletétől, amelyek szerint: „A magyar nép története: szabadságharcok története. Bocskay, Bethlen, Rákóczi, Kossuth harcai, az 1919-es proletárforradalom a magyar nép minden hősiessége dacára nem tudták tartósan kivívni a szabadságot.” (Rákosi Mátyás, 1955.)

Az előbbieken vázolt kettős, ellentmondásos fejlődés folyamányaként állott elő az a helyzet, hogy miközben tudományágunkat alapjában áthatotta a marxista elmélet, s történetírásunk elvitathatatlan lendülettel dolgozott és eredményekben gyümölcsözött, ugyanakkor azok a problémák és veszélyek, amelyek korábban mintegy csirájukban jelentkeztek, s 1944—45-ben, ill. a felszabadulást közvetlenül követő időszakban úgyszólván szükségszerűen adódtak elő, a proletárforradalom győzelmét, a marxizmus—leninizmusnak tudományágunkban vezető szerephez jutását követő években nemhogy kiküszöbölődtek, tisztázódtak volna, hanem megrögződtek, sőt éppen kiterjedélyesedtek, s a marxista történetírás tematikai és szemléleti torzulásaihoz vezettek.

Történeti irodalmunkat, mint az előadottakból is kitészik, már tematikai struktúrájában is bizonyos eltolódás veszélye fenyegette: a függetlenségi küzdelmek, valamint a reformkor és 1848 vizsgálatára való koncentráltasága — ezek persze önmagukban rendkívül fontos kutatási témák voltak, s így ezen a ponton is világos az eredmények és hibák egymásba fonódó jelentkezése — ilyen mértékben, ilyen arányban túlzásba, egyoldalúságba ment át. Másrészt a történetmunkának ez a beállítottsága — amikor helyesen reagált dolgozó népünknek, közvéleményünknek történeti érdeklődésére, fogékonyságára, hazafias érzületére, a nemzeti hagyományok iránti megbecsülésére — nem volt mentes attól a hatástól, hogy valamiféle „nemzeti dicsfényel” vonja be, övezze hazánk múltját; nem volt mentes attól, hogy a hamis nemzeti büszkeségnek nacionalista, a szocialista hazafisággal és nemzetköziséggel összeegyeztethetetlen velleitáit legyezgesse. A történeti szemlélet ilyen eltolódása nem ritkán óhatatlanul maga után vonta, hogy múltunkat ne teljes valóságában, hanem mintegy megszépítve ábrázoljuk, az olvasók figyelmét akarva-akaratlan eltereljük történelmünk reakciós korszakairól, s főként annak a ténynek mély, felelősségteljes és gyötrelmes átélésétől, hogy a magyar nép éppen a szóbanforgó korszakban, a XV. század végétől kezdve, egyre inkább, majd századosan elmaradt a haladás élvonalától, gazdasági-társadalmi fejlődése lelassult, deformálódott, elkanyarodott, — úgyhogy csak most, felszabadulva, a szocialista rend győzelmével, *gyökeresen új* körülmények között nyílik lehetősége a késés, az elmaradás végleges és minden tekintetben való felszámolására, — amikor is a feudális és tőkés

századok mulasztásait persze a leghaladottabb termelési-társadalmi viszonyok között sem pótolhatjuk egyik napról a másikra, hanem csak szívós munkával, céltudatos és áldozatos, de immár — a *gyökeresen megváltozott osztályviszonyok* mellett — világos perspektívájú erőfeszítéssel.

Úgy hittük, úgy éreztük történetkutató és író munkánkkal, múltunk fel-emelő-lelkesítő hagyományainak megjelenítésével jól szolgáljuk a jelen harcait, a szocialista építést, — pedig voltaképpen csak egyoldalúan tettünk eleget történetírói tisztünknek, „a történelem az élet mestere” feladatának, fogyatékosan tettünk eleget történelmünk tanulságai szigorú marxista tudományossággal, elvhű kommunista pártossággal történő s a szocializmus építését éppen ezáltal igazán szolgáló levonása követelményének.

Kétségtelenül lendületes és eredményekben sem szűkölködő történész-munkánk jelzett tematikai és szemléleti egyoldalúságának veszélyét még fokozta, hogy a függetlenségi mozgalmak és nemzeti harcok feltárásához képest jóval kevesebbet tettünk amaz osztály történetének vizsgálatában, amelynek vezetésével népünk ismét a társadalmi haladás élvonalába zárkozhatott fel, amely a szocializmus építését szolgáló nemzeti összefogás vezetésére egyedül hivatott: a munkásosztály történelmének, küzdelmeinek és fejlődésének kutatásában. Anélkül, hogy ezen a ponton a témakör részletesebb vizsgálatába bocsátkoznánk, csupán jelezni kívánjuk: az 50-es évek első felében a magyar munkásmozgalom történetének tárgyköréből úgyszólván egyetlen időtálló, maradandó értékű monográfia látott napvilágot: Nemes Dezső munkája az Általános Munkásegylet történetéről (aminthogy korábban, a centenárium idején is ugyanő, valamint Mérei Gyula foglalkozott a kialakuló munkásosztály önálló osztályköveteléseiről való fellépésével az 1848 évi polgári forradalom időszakában). A létrejövő Munkásmozgalmi Intézet jelentősnek ígérkező tevékenységét és hasznos erőfeszítéseit a magyar munkásmozgalom története forrásainak feltárására és publikálására, egyes kérdéseinek feldolgozására, a szektásság és személyi kultusz viszonyai a legközvetlenebbül béklyózták, az 1919 évi Magyar Tanácsköztársaság tudományos igényű kutatását pedig lényegében lehetetlenné tették. Így a nemzeti harcok s 1848 bőven buzdgó történetirodalma mellé nem sarjadt fel egy, azt terjedelmében akárcsak megközelítő és tudományos színvonalában — néhány értékes kivételtől eltekintve — hozzá felérő munkásmozgalmi történeti irodalom; egész történettudományunk nem érzékeltette eléggé — inkább csak szólamszerűen hangoztatta —, hogy a korábbi századoknak — osztálymeghatározottságuk korlátai között — haladó társadalmi osztályai, rétegei, egyéniségei *főle* történetünknek utolsó századában hogyan magasodott fel az új osztály, a munkásosztály, harcokon és vereségeken, céltudatos nekilendüléseken és keservesen tévedő kerülőutakon keresztül, de a történeti szükségszerűség felismerésével, hogy — éppen osztálymeghatározottságának minden más osztályhoz képest gyökeresen eltérő volta révén — gyökeresen megváltoztassa a társadalmi osztályviszonyait, és „önmagát a nemzet vezető osztályává” emelje, „*hár semmi esetre sem burzsoá értelemben*” (Kommunista Kiáltvány).

Ama nagyhorderejű történelmi tanulság kimunkálása mellé — aminek kimunkálása a felszabadulást közvetlenül követően égető követelmény volt, s ami persze a továbbiakban sem veszített időszerűségéből —: a munkásosztály a haladó nemzeti tradíciók őrzője, letéteményese, folytatója, — a munkásosztály hazafiságának, nemzeti szerepének ábrázolása mellé nem nyomult fel elégséges súllyal s főként éles elvi tisztasággal ama nem kevésbé döntő tény marxista elméleti megvilágítása és történeti kifejtése, hogy a munkásosztály nemzeti és

egyben — döntően — nemzetközi; hogy hazafisága a múlt haladó, demokratikus hagyományából is táplálkozik, de alapvetően saját, *gyökeresen új* társadalmi létfeltételeiből sarjad, — tehát új, más, magasabbrendű, szocialista *hazafiság*, amelynek elválaszthatatlan része a szocialista *nemzetköziség*. Történettudományunk egész ocuvre-je nem árasztotta, nem sugározta magából eléggé, hogy a munkásosztály, a párt nemcsak megbecsüli, ápolja és továbbviszi nemzeti hagyományainkat, hanem egyúttal bírálja és meghaladja azokat; hogy nemcsak szerves és közvetlen folytatásról, hanem gyökeresen újról, forradalmi ugrásról, új minőségről van szó. Nemcsak idéztünk az olyan kijelentéseket: „amiért hiába küzdöttek Rákóczi kurucai, Kossuth honvédei, az 1919-es forradalom vöröskatonái, azoknak a céloknak az elérését most a történelem lehetővé tette”, hanem az ilyen idézetek nyomában történészek magunk is utánafoalmaztuk: a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek történetünk ama fő vonalába tartoznak, „amely *egyenesen elvezet* mai küzdelmeinkhez és győzelmeinkhez”.

Mínt hogy elméleti tevékenységünkben, történetírói munkánkban nem tisztázódott szilárd marxista—leninista eszmeiséggel, elvi s egyben konkrét történeti dialektikával, a pártnak, a munkásosztálynak, a szocialista jelennek a múlthoz, a történelemhez, a nemzeti hagyományokhoz, a hazafias és haladó elődökhöz való viszonya, kapcsolata, pozíciója — e viszonyok a folytatás és elhatárolás, a folyamatos és a gyökeresen új ellentéteinek egységében jelentkező dialektikája, — történészeink számottevő részét (még ha ösztönösen törekedtek is marxista elméleti felkészültségük bővítésére, s növekvő mértékben tanúsítottak érdeklődést teoretikus problémák iránt) sarkalatos kérdésekben elméleti elbizonytalanodás s ebből következően végletekben mozgás jellemezte (amint ezt az 1953 előtti, ill. 1953—56 közötti történészviták szembeszökően mutatták). Éreztük, tudtuk, hogy hibák észsztak haladó nemzeti tradícióink ápolása — történetírásunk e fontos feladata — megoldásába, megvalósításába; de alig jutottunk tovább annál, hogy (nem függetlenül az általános politika cikkekajaitól) hol a haladó hagyományok köre túl szélesre tárása, hol merev leszűkítése kritikai szempontjának adjunk nagyobb hangsúlyt. Holott történetírásunk hibája abban rejlett, hogy „nem raktuk helyükre” progresszív tradícióinkat, nem jelöltük ki valóban pártosan, ellentmondásaik teljes feltárásával helyüket a történelmi fejlődésnek szükségszerűen a szocializmushoz, a kommunizmushoz vezető folyamatában.

Ama körülmény következtében, hogy a marxista történetírás dogmatikus elhajlása maga is együttjárt nacionalista színezetű hibákkal, történettudományunk nem vált „immunissá” a *másik* oldalról, a revizionizmus oldaláról jelentkező nacionalista fertőzéssel szemben sem. Ezen eszmei elbizonytalanodás jele volt például, amikor 1954 őszén marxista történészeknek egy nem is szűk köre már-már hajlamosnak mutatkozott arra, hogy elfogadja és a történész munka fontos útmutatásává avassa az akkori Hazafias Népfront nyilatkozatának ama formuláját, amely szerint a magyar nép múltbeli fejlődésének is a nemzeti összefogás volt „egyik legdöntőbb hajtóereje”; elhajoljon egy olyan felfogás felé, amely a nemzeti összefogást az osztályharcotól függetlenül és mintegy azzal szembeállítva, szinte az egész magyar történelem fő rugójának minősítette.

Dogmatikus torzulás és revizionista támadás ekképp sajátos módon—vagy talán inkább: egészen természetesen — éppen a nacionalista tendenciákban találkozott, keveredett, csomósodott össze, a történettudománynál még inkább a közgondolkodásban; éppen ez a kérdés vált a közvélemény jelentős részén eluralkodó eszmei zűrzavar csomópontjává, — „kedvező” feltételeket nyújtva

arra, hogy e ponton keresztül feltörjön az „örökölt” s következetes ideológiai harcban le nem küzdött burzsoá nacionalizmus mindenféle árnyalata, egészen a nyílt fasiszta megnyilvánulásokig, — lehetőséget nyitva arra, hogy a belső és külső reakció éppen a „hazafiságot” állítsa szembe a szocializmussal, az internacionálizmussal, a Szovjetunióval, s ne riadjon vissza attól, hogy ismét a „nemzetietlenség,” a „hazátlanság” vádját próbálja rásütni a kommunistákra, — miként ez az 1956 évi ellenforradalom idején történt.

2.

Az ellenforradalom leverésével, a szocialista konszolidáció előrehaladásával egyidejűleg indult meg és haladt előre a Magyar Szocialista Munkáspárt harca az eszmei zűrzavar leküzdésére, az ellenséges, burzsoá ideológiai hatásoknak az emberek fejéből való kiszorítására, a marxizmus—leninizmus eszméinek torzításmentes propagálására, a szocialista társadalmi tudat szilárd alapokon nyugvó kifejlesztésére-megerősítésére. Ezt az ideológiai küzdelmet — amely a Szovjetunió Kommunista Pártja XX. kongresszusa útmutatásainak a magyarországi konkrét viszonyokra való alkalmazását jelentette — fő irányában ugyanaz a kétfrontos harc jellemezte, mint pártunk általános politikáját.

A párt ideológiai harca — a VII. és VIII. kongresszus alapvető dokumentumain kívül — az ideológiai és kulturális munkáról szóló speciális pártdokumentumokban is kifejezésre jutott, többek között „A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” 1959-ben közrebocsátott tézisekben. A tézisek világosan kifejtették: az ellenséges ideológiák közül kiemelkedő szerepe van a nacionalizmusnak; a — különböző forrásokból táplálkozó és különböző alakokat öltő — nacionalizmus jelenti a fő veszélyt kulturális-ideológiai életünkben.

A fentebb előadottak után nem szorul különösebb bizonygatásra, milyen messzemenően indokolt volt, hogy a történettudomány is bekapcsolódjék a nacionalizmus elleni eszmei küzdelembe; mindenekelött saját házatáján söpörve, önkritikusan elemezze saját fejlődését és helyzetét, s felvegye a harcot a magában a történettudományban meglevő nacionalista maradványok ellen.

Ennek az önkritikának, szemléletünk nacionalista csökevényei kritikus (egyben pozitív kifejtésre törekvő) és mélyreható elemzésének kezdeményezője, legaktívabb és legszenvédélyesebb szószólója a történettudomány területén Molnár Erik volt. Persze, mint mélyen képzett marxistát, már korábban is zavarták-bántották a marxista történetírásban jelentkező nacionalista beütések; joggal mutattak reá egyes élesen szembenálló vitapartneri is arra, hogy „Molnár Erik immár 1952 óta — sőt 1950 óta — figyelmezteti a magyar történészeket, hogy a XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes felkeléseket helytelenül, nacionalista és provinciális módon értékeli”. Valóban: lényegileg már akkoriban megfogalmazta azt a követelményt, történettudományunknak azt a feladatát, hogy a korszakra vonatkozó polgári-nacionalista történetírás *mindkét* irányzatától: a „labanc” és a „kuruc” irányzattól magát *egyaránt* élesen elhatárolja, s további források feltárásával a bonyolult problémakör következetesen marxista koncepcióját kialakítsa.

Az 1956 évi ellenforradalom után már sokkal szélesebben vetette fel a kérdést: vajon eleget tett-e addigi marxista történettudományunk a burzsoá nacionalizmus elleni harc, népünk proletár internacionalizmusra nevelése követelményeinek; vajon magának a marxista történetírásnak a nacionalista jellegű hibái is (többek között éppen a XVII—XVIII. század mozgalmainak értékelésében)

nem játszottak-e közre az eszmei elbizonytalanodás és zűrzavar kialakulásában, — abban, hogy (mint 1956-ban tanúi voltunk) a burzsoá nacionalizmus-veszélyessége teljes nagyságában feltáruljon előttünk.

Idézzük fel csak újabb idevonatkozó tanulmányai egyik elsőjét, — még jóval az Új Írás-cikk és polémia előtt; idézzük fel annak problémaállítását, hangvételét: „Valamennyien emlékezhetünk az 1956 októberi napokra, az ellenforradalom akkori jelszavára: aki magyar, velünk tart. . . A történelem azonban másként teszi fel a döntő kérdéseket. . . Az igazi kérdés 1956 októberében is ez volt: kivel tartunk, azokkal-e, akik a hibák kijavításával tovább akarják építeni a szocializmust, vagy pedig azokkal, akiknek tevékenysége, tudatosan vagy öntudatlanul, a kapitalizmus helyreállítására irányult? A történelem a maga alapvető kérdéseit az osztályharc és nem a nemzeti kérdés szempontjából teszi fel.”

Voltak a vitában — persze csak egynéhányan —, akik régen meghaladott, eldöntött kérdések, poros, megcáfolt elméletek felmelegítését vetették Molnár Erik szemére. Ezekkel a vélekedésekkel távolról sem tudunk egyetérteni. Molnár Eriket új történelmi-politikai jelenségek, friss és mélyen megrázó élmények-tanulságok ösztönözték újabb elméleti-történelmi vizsgálódásaira: az 1956 évi ellenforradalom átélése. Ez volt az az éppen nem poros, hanem rendkívül elevenen sajnó probléma, amely az osztályharc és a nemzeti kérdés viszonyának, a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség kapcsolatának újbóli és széleskörű felvetését, mint kommunistának, mint marxista magyar történésznek, mintegy lelkiismereti kötelességévé tette; ez vezette a haza- és nemzetfogalom történelmi megjelenésének és alakulásának, osztálytartalma változásainak tanulmányozásához, ezzel összefüggésben történetszemléletünk nacionalista jellegű hibáinak elemzéséhez.

A problémakomplexum kritikai vizsgálatában — számos jelentős szakkérdés felvetésén túl (az ideológiatörténettel, a nemzettudat kialakulásával kapcsolatos szempontjait az egyik hozzászóló méltán nevezte historiográfiai jelentőségűnek) — csakhamar (először talán történettudományunk 15 éves fejlődéséről szóló előadásában) egy általános politikai-ideológiai érdekű álláspontot, tételt is felvázolt, persze történettudományi vetületben. Azt, hogy a felszabadulás utáni történetírásunkban észlelhető nacionalista színezetek nemcsak, ill. nem egyszerűen a burzsoá múlt tudati maradványai, hanem e maradványok továbbélésének és virulenciájának a párt politikájának torzulásai is tápot adtak, — nemcsak az 1953-tól kezdve erősödő revizionista behatások, hanem már a fordulat éve után mindinkább kidomborodó szektás-dogmatikus vonások; hogy tehát a nacionalizmus beütései nemcsak a *jobboldali* opportunizmusnak, hanem a szektariánizmusnak, a *baloldali* opportunizmusnak is lehetséges velejárói, s ekként „a dogmatizmus . . . nacionalista tendenciáival a revizionizmus felé hajlik el”.

E megállapításnak — amelyet kezdetben bizony erős fenntartással fogadtunk — mély igazsága azóta a történettudománynál sokkal átfogóbb és döntőbb szférákban világosodott meg, bizonyosodott be; maga az élet, a nemzetközi munkásmozgalmak fejleményei igazolták, hogy a nacionalizmus tendenciáinak a szektás dogmatizmus is táptalaját szolgál. S éppen a nacionalizmus a legfőbb ideológiai akadálya a szocialista nemzetközi munkamegosztás kifejlesztésének és ezzel a szocializmus nemzetközi építésének. A nyugati imperialisták éppen a nacionalista tendenciák megerősödéséhez, ezeknek a szocialista tábor bontó hatásához fűzik reményeiket. Mint látszik, ebben az összefüggésben sem „poros”, hanem fölöttébb időszerű kérdésekről van szó.

Ami pedig szűkebben magát a történettudományt, a magyar történetírásnak a felszabadulás óta megtett fejlődését illeti, talán a fentiekben megkísérelt rövid áttekintés is megmutatja, hogy mennyire jogosult volt Molnár Erik állásfoglalásának, kritikájának lényege; mennyire helytelen — hogy úgy mondjuk, történetietlen — volna a történetiszemléletünkben mutatkozott nacionalista maradványokat a személyi kultusztól, dogmatikus-szektás torzulásoktól külön kérdésként kezelni, azoktól elvonatkoztatva tekinteni, megérteni, kiküszöbölésük útját megtalálni. Előbbi rövid áttekintésünknek számos fő eleme, fő vonásai javarészt bennefoglaltatnak, benne rejlenek Molnár Erik cikkeiben, tanulmányaiban.

Magunk úgyszólván nem is tettünk mást az előbbieik áttekintésében, mint kiemeltük Molnár Erik megállapításainak, éles megfigyeléseinek, bíráló megjegyzéseinek helyes magvát, lehántani-lyenesegetni igyekeztünk túlzásait; s néhány, általa nem érintett mozzanattal kiegészítve, az egész elemzést bizonyos fokú elméleti absztraktságból-statikusságból igyekeztünk közelebb vinni a magyarországi konkrét viszonyokhoz, azok alakulásának dinamikájához, az 1944—45-ös helyzettől kezdve. Ami persze — s nyilván ez sem kerülhette el a figyelmet — nemcsak a Molnár Erik kifejtette kritika számos lényeges elemének, vonásának elfogadását, hanem több ponton ellenvetést, vitát is jelentett Molnár Erikkel (és persze számos felszólalással, ill. a polémiában felmerült jónéhány észrevétellel).

Bár a legtöbb elvi kérdésben az előbbi áttekintés során szükségképpen állást foglaltunk, úgy gondoljuk, mégsem zárhatjuk le a témakör tárgyalását anélkül, hogy a vitának két, hogy úgy mondjuk, neuralgikus pontjára külön kitérnénk. Az egyik: a „hamis tudat” (vagy: hamis ideológia) fogalma; a másik: a Kommunisták Kiáltvány „hazátlanság”-tételének értelmezése, — összefüggésben a Kiáltvány egy másik tételének: az uralkodó osztály eszméi az egész társadalomban uralkodó voltáról szóló megállapításnak az interpretálásával.

3.

A nacionalizmus burzsoá osztálylényegét bemutatva, Molnár Erik utal azokra a gazdasági, társadalmi és politikai feltételekre, amelyek hatása alatt a burzsoázia ideológusai kialakították a nemzeti ideológiát, — „anélkül, hogy gondolataik osztálygyökeréről tudomással bírtak volna”. Ehhez kapcsolódik a *hamis tudat* fogalmának (egyik) kifejtése, többek között Marxnak a Brumaire-ben olvasható mélyértelmű gondolatai nyomán: a francia forradalom vezetői „a római köztársaság klasszikusan szigorú hagyományaiban lelték meg azokat az eszményeket és művészi formákat, az önámítást, amelyre szükségük volt, hogy harcuk polgári módon korlátozott tartalmát önmaguk előtt elleplezzék, s szenvedélyüket a nagy történelmi tragédia magaslatán tartsák”. Az egyik ilyen önámító, hamis tudatforma, a hazafias-nemzeti ideológia, volt annak az illúzióknak egyik fő forrása, hogy „valami rendkívülit teremtenek, amikor a valóságban a burzsoá társadalom megalkotásán fáradoztak”, — állapítja meg a továbbiakban Molnár Erik. Az ideológia, nem utolsósorban a nacionalista ideológia révén a felemelkedő burzsoázia ahhoz az illúzióhoz jut, hogy helyzete és törekvései egyszer s mindenkorra teljes összhangban állnak a társadalom alapvető érdekeivel, s „ameddig ez a hamis tudat zavartalan, olyan lélektani tényező, amely növeli a burzsoázia önbizalmát és ezzel együtt politikai erejét”.

Nagyonis érdemes a történészeknek megiszívlelniök ezeket a marxista megállapításokat, mert konkrét alkalmazásuk valóban hozzájárulhat a történeti folyamat sokoldalúbb, árnyaltabb, differenciáltabb ábrázolásához, sematizáló

egyszerűsítések leküzdéséhez. Érdeemes elgondolkozni azon, hogy osztályellentmondásoktól korlátozott, de a maguk korában haladó társadalmi osztályok, rétegek, történeti személyiségek nem voltak szükségszerűen tudatában annak, hogy voltaképpen meghatározott osztályérdekeket képviselnek, hanem — bizonyos körülmények között — maguk is azt hitték, hogy az egész társadalom, az egész nemzet érdekében lépnek fel; érdemes volna ebből a szempontból is mérlegre tenni a haza és nemzet-fogalom történeti előfordulásait már a Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmek korszakának forrásaiban is; helyes lenne a múlt ábrázolásából a — modernizáló, visszavetítő — „tudatosításokat” kiküszöbölni.

Ez az egyik fő problémája egyébként a haladó, a haladást osztálykorlátaik ellentmondásaival képviselő történeti személyiségek — korábban kezdeményezett, majd kialakuló, a közeljövőben magasabb szinten feltétlenül megújítandó — marxista életrajz-irodalmának is. Meg kell mutatnunk, hogy e személyiségek osztályhelyzete, osztályérdekei *végső soron* hogyan határozták meg tudatukat és tevékenységüket, de nem közvetlen, mechanikus, egyszerűsítő levezetéssel, hanem számbavéve az eszmei hajtóerők, a tudati — köztük hamis tudati — elemek rendkívüli sokrétűségét. Eközben persze — marxista módon — állandóan szembesíteni kell e szubjektív tudati elemeket az objektív anyagi érdekekkel, osztályérdekekkel és végső fokon azokra visszavezetni, — nehogy egyes tudatelemekből, eszmetörédekekből vagy éppen a forrásokban megőrzött stiláris fordulatokból túlzó következtetéseket vonva le, fiktív vonásokat konstruálva, elszakadjunk a kortól, az antagonisztikus osztályviszonyoktól, — nehogy a marxizmus elmélyültebb, differenciáltabb, sematizmustól ment alkalmazására törekedve (vagy annak jogcímén) elszakadjunk magától a marxizmustól, amelynek alapkövetelménye, hogy a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai formák, leplek mögött meglássuk és felfedjük az anyagi érdekeket, az osztályérdekek jelentkezését és összeütközését.

Hogy a hamis tudat fogalma — amit marxista történetírásunk eddig nagyrészt valóban mellőzött — a vitában mégis oly sok ellenvetést váltott ki, annak okát főleg ott látjuk, hogy a fogalom nem egyértelműen, hanem két — persze egymáshoz kapcsolódó, de azért lényegesen különböző — értelemben került alkalmazásra. Az egyik vitacikk szerzői, Otta István és Nagy László, helyesen tapintottak reá, hogy a hamis tudat fogalmának a vitában való használata körül valami ninesen rendjén; de a kiutat inkább csak érezték, semmint megtalálták azzal a megállapításukkal, hogy a függetlenségi küzdelmek időszakában a nemzeti-hazafias ideológia világnézetileg ugyan hamis, de politikailag nem hamis szerepet játszott.

Miben áll valóban az értelmezés kettőssége? Az egyik, az eredeti az, amit fentebb már idéztünk: a hamis tudat olyan ideológiai forma, amely osztályérdekeket fejez ki, anélkül, hogy kidolgozói vagy hordozói ennek tudatában lennének; „az ideológia öntudatlanul is kifejezheti az osztályérdekeket, s ebben az esetben a marxizmus terminológiája szerint hamis tudat”.

Az osztálytársadalom fejlődésének folyamán az anyagi érdekek, osztályérdekek különböző ideológiai formák burkolatában jelennek meg, — nem közvetlenül, hanem eszmei köntösben, vallási, nemzeti vagy más formában, s e burkokat-lepleket le kell fejtenünk, hogy az anyagi érdekeket megléjük, az osztálytartalmat feltárjuk. A munkásosztály ideológiája — annak az osztálynak a világnézete, amely a korábbi haladó osztályoktól gyökeresen eltérően immár nem érdekelt semmiféle kizsákmányolásban, hanem a kizsákmányolás minden formájának megszüntetésében — a marxizmus—leninizmus az első és egyetlen

olyan ideológia, amely nem öltözteti semmiféle leplező burokba az alapvető érdekeket, az osztályérdekeket, — amely felfedi minden történeti társadalom osztályszerkezetét és osztályellentmondásait, — amely következetesen végigviszi a világtörténelmi jelentőségű felismerést: „minden eddigi társadalom története osztályharcok története”. Ebben az értelemben állapítja meg Molnár Erik — s ebben az értelemben persze teljes joggal —, hogy „az emberek anyagi harcukat egészen a szocializmus korszakáig hamis tudat- vagy ideológiai formákban vívják meg”; hogy az osztálytársadalmak történetében a haladás erői is hamis tudatformákba burkolóznak, ami azonban „egy cseppet sem változtat haladó jellegükön”.

A vitában azonban a felszólalók csaknem kivétel nélkül — és egyszer-másszor talán maga Molnár Erik is — *másképp* értelmezték a fogalmat, egy másik értelmet tulajdonítottak a hamis tudat kategóriájának. E másik értelmezés: olyan tudat-, ideológiai forma, amelynek nincsen valóságtartalma, amely a tényleges viszonyok ellenképe, amely visszájára fordítva, feje tetejére állítva, meghamisítva tükrözi az objektív viszonyokat, az osztályérdekeket, az anyagi valóságot. A két értelmezés közt természetesen van kapcsolat, van egy palló, amely mintegy összeköti azokat. Mert az olyan ideológia, amelynek hordozói nincsenek tudatában annak, hogy eszméik voltaképpen osztályérdekeket fejeznek ki, — ill. az olyan ideológia, amely az alapvető osztályérdekeket, anyagi érdekeket nem közvetlenül, nem a maguk valójában fejezi ki, hanem azokat ilyen vagy amolyan — vallási, nemzeti vagy egyéb — köntösbe, burokba öltözteti, — az ilyen ideológia természetesen nem híven, nem adekvát módon, nem teljesen, hanem fogyatékosan, felemásan, „hamisan” tükrözi a valóságot (amelynek hű, adekvát tükrözéséhez csak a marxizmus—leninizmus jut el). Ámde a két értelmezés ugyanakkor — kivált végletes alkalmazásában, s a vitában éppen ez történt — élesen el is válik egymástól. Mert hiszen más dolog a tudatosság *foka*, a tényleges osztályhelyzet kifejezésének, az objektív valóság tükrözésének *mértéke*, — s más dolog az, hogy van-e az adott eszmének, képzetnek *egyáltalán reális valóságtartalma*, tükröz-e egyáltalán objektív viszonyokat — még ha korlátozottan, töredékesen vagy éppen felemás módon, keveredve is —, vagy pedig mindencstül hamis ideológiáról, visszájára fordított tükörképről, a valóságos helyzetnek a feje tetejére állításáról van szó. A fogalom első, eredeti értelmében — az osztályérdekeknek ideológiai burokba öltöztetése — ismételte hajlíthatatlan következetességgel Molnár Erik, hogy a burzsoá-nemzeti ideológia kezdettől fogva hamis tudatforma volt; a másik értelemben tiltakozott ez ellen a megállapítás ellen a vita számos résztvevője — Sőtér István pl. így: Molnár Erik nézetének „kisarkított” alkalmazása azt jelentené, hogy a nemzeti-polgári átalakulás korszakának egész irodalmát a „jóhiszemű megtévesztés irodalmának” kellene tekinteni —, s hangoztatta különböző megfogalmazásokban, hogy a burzsoá-nemzeti ideológia haladó korszakában éppen nem tekinthető teljességgel hamis, mindenestül a tömegek megtévesztését, becsapását szolgáló tudatformának, hanem — minden ellentmondásosságával, korlátozottságával, fogyatékos-ságával — az egész társadalom fejlődésének érdekeit, a társadalmi haladás valóságos irányát tükröző ideológiának.

S itt jutottunk el a kétféle értelmezés, az ebből fakadó nézeteltérés magvához. A felemelkedő társadalmi rétegeket, a burzsoáziát haladó korszakában nemcsak az jellemzi, hogy nincsen tudatában annak, hogy eszméi saját anyagi érdekeit, burzsoá osztályérdekeket fejeznek ki; nemcsak az jellemzi, hogy magamagát társadalom-megváltó illúziókkal táplálja-ámítja; hogy ama tévhitben él,

hogy célkitűzései egyszer s mindenkorra teljes összhangban állnak a társadalom alapvető érdekeivel, tehát a haza, a nemzet összességének javát szolgálják, — ennek a fontos történeti-ideológiatörténeti szempontnak a mellőzését vagy alig-alig alkalmazását Molnár Erik joggal veti a történészek szemére —; hanem még inkább és elsősorban az jellemzi, hogy a burzsoázia osztályérdekei, a feudális renddel szembenálló osztálytörekvései ebben az időszakban még *valóban* egybeesnek a társadalmi haladás általános érdekeivel; hogy a polgári-nemzeti eszmék ekkor még, ha ellentmondásosan, következtlenül, visszatorpanásokon át, de mégis a társadalmi fejlődés *valóságos* követelményeit tükrözik, objektív szükségleteit fejezik ki; hogy a felemelkedő burzsoázia, ill. a polgárosuló rétegek anyagi érdekei, osztályérdekei, amelyek a feudális viszonyokból való kibontakozást követelik, bizonyos és éppen nem lényegtelen pontokon ekkor még *valóban* találkoznak, összekapcsolódnak a feudalizmus alávetett osztálya, a jobbágyság antifeudális érdekeivel, a feudalizmus megdöntésére, a jobbágyság rendszer nyűgöző kötelékeiből való felszabadulására irányuló forradalmi osztálytörekvéseivel. Ha erről csupán annyit mondunk: „a hamis ideológia nem akadályozza annak, hogy egy mozgalom meghatározott körülmények között haladó szerepet ne játsszék”, — félő, hogy a hamis tudat esetleges közös *formája* mögött elmosódik a haladó és a reakciós *tartalom* különbsége.

Mert a polgári forradalom korszakának lezárultával, a tőkés rend uralkodóvá válásával, a burzsoázia történeti útját alapvetően éppen az jellemzi, hogy haladó osztályból reakciós osztállyá válik; vagyis osztályérdekei immár nem állnak összhangban (még korlátozottan, felemásan sem) az egész társadalom alapvető érdekeivel, a társadalmi haladás szükségleteivel, hanem a létrejött burzsoá rend megszilárdítását, megőrzését követelik a társadalom elnyomott és feltörekvő osztályaival-rétegeivel szemben; hogy osztálytörekvéseiknek nincsenek már kapcsolódó pontjaik a dolgozó tömegek létérdekeivel, hanem csak kiegyenlíthetetlen érdekellentétük. A burzsoázia, ill. a burzsoásodó rétegek *objektív* történeti útjának ez a peripetiája természetesen a burzsoá *ideológia*, ezen belül a nemzeti ideológia, a burzsoá nacionalizmus történeti szerepének fordulatát is maga után vonja. Az ideológiai fordulat nem abban áll, mintha az ideológia osztálylényege változott volna meg: nem, a nacionalizmus kezdettől fogva mindvégig burzsoá osztályideológia volt és maradt; csak hogy — s a döntő fordulat ebben áll — míg korábban, az antifeudális-nemzeti átalakulás periódusában a burzsoázia osztályérdekeit fejezve ki, ha felemásan, korlátozottan, ellentmondásosan, de egyben a társadalmi haladás általános szükségleteit is tükrözte, a társadalom elnyomott osztályának érdekeit is bizonyos mértékig kifejezte, addig most, a polgári átalakulás lezárultával, a burzsoázia osztályérdekeit kifejezve, immár nem tükrözi (még csak töredékesen sem) a társadalmi haladás újabb követelményeit, a társadalmi fejlődés további irányát, hanem csupán a létrejött burzsoá rend megőrkítésének, megrögzítésének érdekeit; immár nem tükrözi (még csak egyes pontokon sem) a társadalom dolgozó tömegeinek érdekeit, hanem csupán azok kordában tartásának, elnyomásának, kizsákmányolásának érdekeit és követelményeit.

Ebben az értelemben tehát, a *lényeg*et, a tartalmat tekintve, éppen most válik a burzsoá nacionalizmus csakugyan teljességgel hamis ideológiává: a közös haza, a nemzeti közösség burzsoá eszméje, amely az antifeudális harcban bizonyos fokig valóságos viszonyokat tükrözött, a burzsoázia és a társadalom dolgozó osztályai-rétegei tényleges érdekkapcsolatát fejezte ki bizonyos pontokon, most immár egyáltalán nem tükröz tényleges viszonyokat, hanem éppen elfedi,

meghamisítja, feje tetejére állítja a valóságot: az antagonisztikus osztályok kiegyenlíthetetlen érdekellentétét.

Ugyanakkor a másik értelemben, *formai* szempontból tekintve a burzsoázia tudatának alakulását, egy ellentétes folyamat halad előre, játszódik le: a kiábrándulás, a „csömör” bekövetkezése, hogy Marxot—Engelst idézzük, az „elvezett illúziók”, hogy Balzac-kal szóljunk. Megszületett íme az új társadalom, amiről azonban csakhamar kiderült, hogy nem valami világrengetően rendkívüli, hanem csak a kizsákmányolás új formája; hogy nem az ész, az igazság társadalma, a dolgok természetes állapotának visszaállítása vagy létesítése, a salut public, az össznemzeti érdek rendje, hanem a tőke rendje, a kapitalizmus társadalma. Maga a burzsoázia, a burzsoá jellegű rétegek is csakhamar „megszabadulnak” ama szubjektív illúzióktól, amelyekkel eddig táplálták-ámították magukat, hogy ti. törekvéseik a közjó, a közös haza, a nemzet teljessége érdekeit szolgálják; ez illúziók eléggé gyorsan szertefoszlanak a burzsoázia, mint *osztály*, tudatában, amikor csontjában érzi a forradalom tömeg megmozdulásait, s kívált amikor megjelenik mögötte az osztályharcos munkásmozgalom, a kommunizmus „kísértete”. Korábbi „hamis” tudata ebben az értelemben tehát éppenséggel „megtisztul”, „megigazul”: burzsoá osztályérdekeiket immár nem leplezve, burkoltan tükrözi, közvetíti, hanem pőrén, csupaszon, egyre inkább lemeztenítve, a maga rideg valóságában. De éppen ez által válik tudatuk teljesen hamissá, burzsoá ideológiájuk minden eleme, így burzsoá nacionalizmusuk ízig-vérig hamis ideológiává. Míg korábban szubjektíve többé-kevésbé jóhiszeműen és bizonyos fokig objektív alappal hivatkoztak a haza, a nemzet közös érdekeire, a nemzeti összefogás követelményeire, — addig most már szubjektíve többnyire rosszhiszeműen, objektíve pedig minden alap nélkül járnak el így, — a valóságos viszonyokat nem kifejezve, hanem meghamisítva, a dolgozó tömegeket megtévesztve, becsapva, a kizsákmányolás ideológiai eszközökkel való biztosítása érdekében. A klasszikus jelmezek, a koturnusz és tóga a kelléktárba kerülnek, hogy átadják helyüket a polgári öltözetnek; az önámítás elenyészik, hogy helyébe lépjen a „rossz lelkiismeret és az apologetika gonosz szándéka” (Marx).

4.

A polgári-nemzeti átalakulás vezető ereje, a burzsoázia funkcióját gyakorló liberális nemesség történeti útjának fordulata, s ezzel együtt a burzsoá-nemzeti ideológia vezető irányzata, a liberális-nemesi nacionalizmus történeti szerepének fordulata természetesen Magyarországon is bekövetkezett.

A feudalizmus válságának, a polgári forradalom érlelődésének periódusában egyfelől a burzsoásodó nemesi (s mellette városi polgári) rétegek, a burzsoázia funkciójának betöltése útján előrehaladó nemesség, másfelől a jobbágyság osztályérdekei (nem is beszélve itt magának a jobbágyságnak a polgárosodó rétegéről) bizonyos pontokon összekapcsolódtak, amaz alapvető osztályellentét dacára is, amely nemes és jobbágy között természetesen továbbra is fennállott. Az „érdekegyesítés” liberális-nemesi koncepciója, vagyis a közös burzsoá haza eszméje, a közös haza burzsoá-nemzeti tartalommal telítődő fogalma ebben a korszakban nemcsak megtévesztés, nemcsak parasztfogás, nemcsak hamis tükörkép, hanem bizonyos fokig *reális* viszonyokat tükröz: a polgárosuló, liberalizálódó nemesség osztályérdekeinek és a jobbágyság osztályérdekeinek bizonyos fokú tényleges kapcsolatát tükrözi a feudális rendet konzerválni karó, még a 40-es években is csak „újkonzervatív” köntöst öltő, a jobbágyság

irányában minimális engedményekre is alig szorítható, a tőkés rend felé csak aprócska lépésekre hajlandó, vezető szerepéhez mindenáron ragaszkodó, feudális vagy junker-típusú arisztokráciával és fő támaszával, a Habsburg-udvarral szemben; ekként — minden ellentmondásosságával együtt — a polgári átalakulás általános követelményeit, a társadalmi fejlődés objektív szükségleteit juttatja kifejezésre. Ezt a tényt — Révai József megállapításai nyomán — marxista történetirodalmunk (ha idealizáló túlzásoktól nem is mindig mentesen) nagyjában és egészében tisztázta.

A liberális nemesség, élén Kossuthal, történeti pályájának csúcspontjához 1848 márciusában, majd az 1848 szeptemberi balratolódás idején jutott el: ekkor került leginkább a forradalmi tömegek nyomása alá, ekkor kerültek osztálytörekvései viszonylag leginkább összhangba az antifeudális átalakulás követelményeivel, hazafias-nemzeti ideológiája ekkor tükrözte viszonylag legnagyobb mértékben a társadalmi haladás általános érdekeit, a „közös haza” érdekeit a fegyveresen támadó ellenforradalommal szemben (bár még ez időszakban is kiütközött felemássága, korlátozottsága, kivált a földkérdésben és a nemzetiségekkel szemben). Objektív pályafordulata (s ezzel nacionalista ideológiája szerepének fordulata) viszont már az 1849 elejétől meginduló jobbratolódásban, a „Békepárt” előretörésében kifejezésre jutott: már ekkor hajlandóvá vált arra, hogy Béccsel kiegyezzen, a reakció erőivel osztálykompromisszumra lépjen. Minthogy azonban a szabadságharc leverése után a bosszúszomjas Habsburg-ellenforradalom még éppenséggel nem volt hajlandó ilyen kompromisszumra, sőt semmiféle kompromisszumra (nemhogy a liberális nemességgel, de a még tőle jóval jobbra álló „ó-konzervatív”-főúri erőkkel sem), hanem a közvetlen elnyomás katonai, majd polgári formáját valószínűsítette meg, — a középnemesség kiegyezési hajlandósága egyelőre nem realizálódhatott, sőt a megtorlás és közvetlen elnyomás viszonyai között átmenetileg szükségképpen gyengült, visszaszorult (— anélkül azonban, hogy osztályméreteket tekintve túlment volna a passzív rezisztencián, vagy termékeny talajra találtak volna benne a Kossuth-emigráció, ill. az emigráció más csoportjainak, önmagukban is ellentmondásos törekvései). Mindez legalábbis egy évtizedig olyan sajátos, átmeneti helyzetet teremtett, amelyben a nemesség nemzeti ideológiája még mindig tartalmazhatott bizonyos progresszív vonásokat, még mindig tükrözhetette a haladás objektív követelményeinek bizonyos mozzanatait a neoabszolutizmus nemzeti elnyomásával szemben; másrészt alkalmas volt arra, hogy a nemesség „hamis tudatát”, azt az önámítását, hogy az egész nemzet érdekeit képviseli, valamennyire táplálja, többé-kevésbé fenntartsa. A fordulat így — Szabad György és mások kutatásai erre vallanak — csak 1860—61-től bontakozhatott ki, amikor egyrészt Bécs is hajlandóvá vált már valaminő kompromisszumra (bár még csak az ó-konzervatívokkal); másrészt tömegmegmozdulások, egy újabb forradalom fenyegetése rémített fel a nemesség tudatában (bár kétes, minő reális alappal); majd 1867-ben vált teljessé, amikor a liberális középnemességet is bevonó osztálykompromisszum csakugyan megvalósult. Ettől kezdve, a kiegyezés körüli évektől kezdve, a magyar liberális nacionalizmus ízig-vérig reakciós, hamis ideológiává vált, — még akkor is, ha a „közös ügyi alku” az osztálykompromisszumot olyan formában hozta létre, az Ausztriához való viszonyt olyan módon rendezte, amely a középnemességnek nem volt egészen szájaíze szerint való, amelynél kedvezőbbet — ti. a létrejött rendszerben a maga, és nem, amint történt, a nagybirtok hegemoniáját biztosítót — áhított volna. Ízig-vérig reakciós, hamis ideológiává vált, mert bárhogyan handabandázott az 1867-es rendszer *formája*

ellen, a közös ügyek rendezésének módja ellen, a liberális nemesség osztályérdekei immár alapvetően a létrejött rendszer fő vonásainak megőrkítését, a burzsoá átalakulás „felülről” való megoldásának *lényegi* rögzítését kívánta a társadalom dolgozó és feltörekvő osztályai-val-rétegeivel szemben, a polgári forradalom demokratikus továbbvitelének követelményével szemben.

Mindezt tetézte, hogy a kiegyezés körüli években (ide számíthatjuk már az 1860-as évek első felét is) rohamos gyorsasággal haladt előre az illúziók szerte-foszlásának, a „köz javára”, a „nemzet érdekére” hivatkozó önámítás maradványai lehámlásának folyamata. Az osztályérdekek csupasz, önáltatással immár aligha burkolható érvényesítését a kiegyezést közvetlenül követő Deák-párti érában, marxista történetírásunk — többek közt Sándor Vilmos és Markovics Pálné munkái — meggyőzően szemléltette. Az anyagi érdekek, osztályérdekek e lemeztelenedésének gyors processzusára egyesek — kevesen — a liberális nemességből a doktrinerség elefántcsont-tornyába próbálnak húzódni, mint ekkor Eötvös József, vagy csömörös kiábrándulással reagálnak, mint Deák Ferenc; mások — tömegesen — nyílt cinizmussal, mint e típus valóságos megtestesítője, Tisza Kálmán, a bihari pontokat „szegre akasztva”. Akadtak-e olyanok a liberális nemesség sorából, akik az objektív fordulatra s a szubjektív dezilluzionálódásra progresszív irányban reagáltak, a társadalmi haladás követelményeinek egy-egy mozzanatát megragadva próbálták kitörni — Mocsáry a nemzetiségek felé, Bőszörményi a parasztság felé, talán Simonyi a munkásosztály felé — a folyamatban levő és további vizsgálódásoknak, Tóth Ede és mások kutatásainak kell megvilágítaniok. De ebben az esetben már nem maradtak a liberális-nemesi nacionalizmus keretei között, hanem éppen e kereteket feszegetve-bontogatva, a demokratizmus felé léptek.

5.

A burzsoázia történeti útjának objektív fordulata Angliában és Franciaországban 1830 körül vált teljessé, Németországban 1848-ban bontakozott ki. Nyugat-Európában véget ért az a történelmi korszak, amikor a „közös haza” polgári eszméje bizonyos fokig reális viszonyokat fejezett ki; a burzsoá nacionalizmus immár teljességgel hamis, a tőke és a munka antagonizmusát visszajára fordító ideológiai alakzattá vált. Ebben a történeti helyzetben, ezzel a burzsoá haza-fogalommal szegezte szembe a Kommunista Kiáltvány a forradalmi tételt: „A munkásnak nincs hazája, nem lehet elvenni tőle azt, ami nem az övé.” S alig néhány hónappal később az a sortűz, amely a haza nevében zúdult a párizsi barrikádok munkásharcosaira, nemhogy elnyomta volna, hanem megsokszorozta e forradalmi szavak meggyőző erejét, messzehangzó igazságát.

„A munkások hazátlanságáról szóló tétel a Kiáltványban — fejti ki Molnár Erik — nem jelent többet, de nem is jelent kevesebbet, mint hogy a burzsoáziát és a proletariátust semmiféle állandó érdekközösség nem fűzi egybe, hanem a legélesebb, legkiegyenlíthetlenebb érdekellentét választja el őket egymástól.” Ez a tétel — folytatja — „magában foglalja azt, hogy a feudális parasztoknak sincsen vagy még kevésbé van hazájuk”; „magától értetődik — írja másutt —, hogy mutatis mutandis a marxizmus álláspontja ugyanez a feudális társadalommal kapcsolatban is, amely nem kevésbé alapul az osztályok érdekellentétén, mint a polgári társadalom”.

Csakugyan magától értetődőnek, vitathatatlanak tűnik előttünk Molnár Erik álláspontjának igaza abban az értelmezésben, amelyet kifejt. Nyilvánvaló,

hogy amint a kapitalizmusban a burzsoáziát és a proletariátust, úgy a feudalizmusban a kizsákmányoló földesúri osztályt és a kizsákmányolt jobbágyosztályt semmiféle állandó érdekközösség nem köti össze, hanem kibékíthetetlen, antagonisztikus érdekellentét állítja szembe egymással. Kétségtelen, hogy „a kizsákmányolás meghatározott formája” — ti. a tőkés kizsákmányolástól eltérő, feudális formája, amikor is a jobbágyok, eltérően a bérmunkásoktól, földet és munkaeszközöket tartanak birtokukban, részben tulajdonukban — „nem teremt semmiféle objektív érdekközösséget... a jobbágyok és a nemesi földesurak között, mert a kizsákmányolás formája nem változtat a kizsákmányolás tényén, amely kibékíthetetlen érdekellentétre vezet a jobbágyok és a földesurak viszonyában”.

Ebben az értelmezésben tehát — s Molnár Erik cikkei, előadásai ezt veszik alapul — a tétel érvénye méltán terjeszthető ki a feudális társadalomra, a feudális parasztságra. Ámde a tételnek ez általános, általánosítható tartalmán belül van egy szűkebb, sajátos értelme is. A Kiáltvány c. tétele nemesak azt *tagadja*, hogy az uralkodóvá lett tőkés rend viszonyai között valamely ország proletariátusát bármiféle objektív (állandó) érdekközösség kötné „saját” *burzsoáziájához*, — ami a „közös haza” osztályegyüttműködést hirdető burzsoánacionalista jelszavának lényege —, hanem azt is *állítja*, hogy bármely ország proletariátusát állandó és objektív érdekközösség fűzi a többi országok, minden más ország *proletariátusához*, — ami a „Világ proletárjai, egyesüljetek” osztályharcos-internacionalista jelszavának alapja. A vita során Balogh Sándor és Simon Péter hivatkoztak is a Kiáltvány szóbanforgó tételének ama lenini értelmezésére, amely éppen ezt a sajátos, szűkebb tartalmat emeli ki: a munkásosztály *nemzetközi* jellegét, mind gazdasági helyzete, mind osztályharca és felszabadulásának feltételei szempontjából. A jobbágyparasztság viszont „nem nemzetközi osztály. Vagyis — vonták le a következtetést — *őreá ebben a vonatkozásban nem érvényes*” ez a tétel. Valóban: amíg az objektív érdekközösség hiánya, nemlétezése burzsoázia és proletariátus között, ill. a köztük fennálló antagonisztikus ellentét magából a kizsákmányolási viszony *általános* tényéből folyik, tehát lényegileg érvényes a feudális urak és jobbágyok viszonyára is; addig a munkásosztály nemzetközisége a kizsákmányolás *sajátos* tőkés formájából következik, tehát nem terjeszthető ki a feudális társadalom alávett osztályára (sőt éppen *gyökeresen újat* jelent ahhoz képest).

Eszerint — mint ahogy az egyik vitacikk írta — a munkások „hazátlanságáról” szóló tétel „bizonyos fenntartásokkal” alkalmazható a jobbágyokra, a feudalizmusra is. Pontosabban fogalmazva: a tétel fenti általános tartalma érvényes a feudális rendre is; sajátos értelme azonban nem vonatkoztatható arra.

A jobbágyparaszt és a proletár objektív helyzete s ebből folyóan osztályideológiája közötti lényeges eltérést azonban — s ezt hangsúlyosan kell az eddigiekhez hozzáfűznünk — semmiképpen sem szabad úgy felfogni, hogy a jobbágyosság — mint birtokos és részben tulajdonos osztály — „kevésbé hazátlan”, vagy éppen „hazafiasabb”, mint a munkásosztály; hogy — amint erről mostanában egy sokszorosított vitaanyagban olvashattunk — „a jobbágyosság kizsákmányolásának sajátos formájából nem a jobbágyosság hazátlansága következik” (eltérően a proletariátusétól), mert a „jobbágyparasztságnak éppen mint birtokos és részben tulajdonos osztálynak volt mit védenie a külső ellenséggel, az országot függő helyzetbe döntő idegen államhatalommal szemben”. Az ilyen felfogást csak egy lépés — ti. a kapitalista korszakra való kiterjesztése — választja el attól,

hogy akaratlanul is érintkezésbe kerüljön éppen a burzsoá nacionalizmussal, annak egyik jólismert változatával, amely csak a birtokos (vagyonos) osztályokat — akiknek „van mit megvédeniök” — ismerte el hazafias osztályoknak, viszont a birtoktalan-vagyontalan osztályokat, a proletariátust ipso facto hazafiatlannak tekintette. Éppen ezen az alapon próbált éket verni a „hazafias érzületű” parasztság és a „hazátlan” munkásosztály között, mely utóbbit, úgymond, — minthogy birtokhoz, tulajdonhoz juttatni persze lehetetlen — „szívós szervező és nevelő munkával” kell a „hazafiatlan, internacionalista tanoktól” megtisztítani, a közös haza testébe bekapcsolni, az egységes nemzet eszméjének megnyerni. (Lásd pl. Szekfű Gyula: Történetpolitikai tanulmányok.)

Aminthogy Molnár Erik előadásainak, cikkeinek vitájában is éppen e kérdés körül, a burzsoá nacionalista rágalmak visszaverésének, leleplezésének követelménye körül kerekedett a legnagyobb vihar: nem a tételnek a feudalizmus kizsákmányolt osztályára való kiterjesztése, hanem mind a jobbágyosztályra, mind a munkásosztályra való sommás és elvont alkalmazása váltotta ki a legtöbb ellenvetést.

Ebben az összefüggésben két megjegyzést szükséges tennünk.

Az egyik: A Kiáltvány „hazátlanság”-tételének az az általános tartalma, amely érvényes mind a feudalizmusra, mind a kapitalizmusra — a kizsákmányoló osztályt és a kizsákmányolt osztályt „semmiféle *állandó* érdekközösség nem fűzi egybe, hanem a legélesebb, legkiegyenlíthetlenebb érdekellentét választja el őket egymástól” — nem zárja ki annak lehetőségét, hogy *különleges* történelmi feltételek között osztálytársadalomban is, akár a feudalizmusban, akár a kapitalista rendben is, létrejöjjön az alapvető osztályok *átmeneti* együttműködése a „haza védelme” jegyében. Ez történelmileg kivételes helyzetet: az ellentétes osztályok átmeneti érdekközösségét fejezi ki, az idegen hódítók elleni küzdelemben, a nemzeti elnyomás megdöntéséért vívott harcban, az antifeudális nemzeti háborúkban, ill. az antifasiszta vagy antiimperialista nemzeti felszabadító mozgalmakban. Az antagonisztikus osztályok érdekközössége és együttműködése azonban — amely különleges történelmi körülmények között jön létre — szükségképpen *ideiglenesnek* bizonyul: előbb-utóbb újból szétfeszíti az osztályok alapvető érdekellentéte és harca. A földesúri osztály csak úgy, mint a burzsoázia a közös harc gyümölcsét csupán a maga javára akarja leszűretelni, ill. a közös (nemzeti) célokkal szemben már a harc folyamán saját osztálycéljait állítja előtérbe. „A nemzeti kötelesség és osztályérdek állott szemben egymással” — írta Marx az 1871 évi Franciaországról — „a nemzeti védelem kormánya pillanatig sem tétovázott — a nemzeti áruulás kormányává változott”. — Ez a problémakör a vita során és Molnár Erik Új Írás-beli válaszcikkében kellő tisztázást nyert.

Másik megjegyzésünk a következő. A Kiáltványnak az uralkodó osztály eszméi uralkodó voltáról szóló tétele — amely az uralkodó osztály haza-eszméjének, a feudális, majd a burzsoá hazafias-nemzeti ideológiának a feudális, majd a tőkés társadalomban való *uralkodó* helyzetét is magában foglalja — egyáltalán nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az *alávetett* osztály is kifejlessen saját társadalmi létéből, objektív helyzetéből olyan gondolatokat, ideológiai formákat, amelyek *szembenállnak* az uralkodó osztállyal az egész társadalomban uralkodó gondolataival: antifeudális, majd antikapitalista eszméket, — demokratikus-népi, majd szocialista-proletár hazafiságot. Ez utóbbi eszmék a feudális, majd a tőkés rendben persze nem tudnak kibontakozni; még kevésbé képesek az uralkodó osztály ideológiai hegemoniáját megtörni, uralkodó eszmévé válni; de — ha

felemásan, töredékesen is — élnek, léteznek; ha változó erővel-intenzitással is, hatnak, szolgálják és segítik az elnyomottak osztályharcát.

Erre a kérdéskörre vonatkozólag a vita tanulságait érdemes még néhány szóban összefoglalni és kiegészíteni.

6.

A rendelkezésre álló forrásanyag kritikai elemzésével Molnár Erik kimutatta, hogy a haza és nemzet fogalmát — amelyek korábbi történeti megjelenéseikben szülőföldet és etnikai közösséget, majd pedig a *nemesi* nemzetet és az *urak* hazáját jelentették — az uralkodó osztály ideológusai terjesztették ki az országban élők „közös hazájának”, „minden magyar” nemzeti közösségének eszméjévé, hogy ezzel harcra mozgósíthassák a parasztságot a török és a német ellen, a magyar feudális állam védelmében, — annak a „nemes hazának”, földesúri-jobbágyi rendnek az oltalmazására, amit az urak az „édes hazán” voltaképpen értettek. Így történt, hogy a parasztokat az idegen támadók elleni harcra nemcsak közvetlenül anyagi létfeltételeik védelme, hanem a (hit és) haza védelme, a haza szabadságának oltalma is sarkallta. Másrészt viszont — ezt nyomatékkal kell közbevetni — maguk a jobbágyok saját anyagi érdekeik védelmét az idegen támadók ellen, tudatukban a haza fogalmával kezdték összekapcsolni, a haza védelmével kezdték azonosítani, sőt a földesurak elleni közvetlen osztályharcuk antifeudális céljait is hovatovább a haza és nemzet tudatformába kezdték beleérteni. Aligha kétséges, hogy Rákóczi Cum deo pro patria et libertate feliratú zászlóit a felkelő paraszti tömegek éppen ekként fogták fel, ha a latin szavakat elolvasták és lefordították előttük; a kuruc szegénylegények énekei igazolják — s erre éppen Molnár Erik hívta fel a figyelmet — ez osztályharcos haza-fogalom felbuklását a Rákóczi-szabadságharc idején: az uralkodó feudális haza-fogalommal *ellentétes* „szegény haza”, az elnyomottak hazája eszméjének megjelenését, ami osztálytörökvéseik kifejezőjévé vált a földesúri iga enyhítésére, majd lerázására: arra, hogy a „nemes hazával” szemben a „szegény hazát” tegyék uralkodóvá, az országot urak hazájából a nép hazájává változtassák.

Lehetséges — amint erre a vitában Elekes Lajos utalt —, hogy e *népi haza-eszme* (vagy ennek kezdetei) már korábban is megjelentek az elnyomottak tudatában, de forrásszerű nyomai — minthogy a történet egykorú forrásai az uralkodó osztály szemszögéből íródtak — nem maradtak reánk. Jellemző, hogy — amint erről Molnár Erik is említést tett — a kuruc szegénylegények osztályharcos hazafiságának és nemzeti érzésének ez az ideológiai hagyománya évtizedekig elevenen élt a nép gondolatvilágában. (Lásd erre nézve pl. Várkonyi Ágnes és Esze Tamás tanulmányát. — Hogy azután újabb évtizedekre „majdnem nyomtalanul” tűnt-e el, vagy csak bűvő patakká szorult alá, a további kutatások hivatottak megvilágítani.) Bizonyos azonban, hogy — amint erre egyik akadémiai vitafelszólalásában Nemes Dezső is célzott — már a feudális korszak hazafias-nemzeti ideológiáját, a „feudális nacionalizmust” sem lehet *egységesnek* tekinteni. Az uralkodó osztály objektív érdekeit kifejező s ideológiailag is uralkodó *feudális* hazafisággal szemben már ekkor is megjelent annak *ellentéte*: az *antifeudális* hazafiság, az osztályharcos nemzet-tudat, — amely (lüggetlenül attól, hogy az uralkodó osztály ideológusai által kidolgozott gondolatot formáltak-alkalmazták az elnyomottak a maguk képeire, idomították saját társadalmi helyzetüknek megfelelő ideológiává) ekként már nem egyszerűen hamis, fonák

tudati forma, hanem az alávetett osztály *valóságos* érdekeinek válik bizonyos fokig kifejezőjévé, tükrözőjévé, — persze az uralkodó osztály- és ideológiai rend által kibontakozásában fékezve-korlátozva.

És bizonyos az is, hogy ha korábban a tömegeknek „saját érdekeiket *vallásos* öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni” (Engels), — akkor most már egyre inkább közeledett az a korszak, amikor a tömegeknek (s ez vonatkozik a társadalom minden osztályára, rétegére) osztályérdekeiket *nemzeti* formában kellett tudatosítaniok, ha szenvedélyes társadalmi mozgalmakat akartak felidézni. Különösképpen áll ez azokra a közép- és kelet-európai országokra, ahol nem jött létre centralizált nemzeti monarchia, — amint e szempontot a vitában főleg Arató Endre érintette. Közeledett immár a burzsoánemzeti mozgalmak korszaka.

Ezt a periódust is részletesen tárgyalják Molnár Erik tanulmányai. Nyomatékosan figyelmeztetnek a kor hazafias-nemzeti eszméinek *burzsoá* jellegére: a (szó szoros értelmében vett) nemzeti ideológia, nacionalizmus a polgári átalakulás objektív talaján sarjad, annak követelményeit fejezi ki eszmei formában. Ámde — kell itt megint közbevetni — a polgári átalakulás, a feudalizmusból a kapitalizmushoz való átmenet, a tőkés rend kibontakozása maga sem egyöntetű, egyvonalú folyamat: nemcsak országokként (ill. országcsoportonként) különböző útjai-módjai vannak — a nyugat-európai fejlődésment a maga klasszikus (angliai) és kontinentális (franciaországi) változataival, az ettől jelentősen eltérő, sajátos közép-kelet-európai fejlődési út, a maga egyedi variánsaival, stb —, hanem egy adott országon belül is *különböző objektív tendenciái* lépnek fel és ütköznek össze egymással (hogy azután — összeütközésük credójeként — uralkodóvá váljék az a tendencia, amely meghatározza az illető országban a tőkés rend kibontakozásának útját, mintegy ráüti bélyegét az adott ország polgári-nemzeti átalakulása megoldásának módjára). A feudalizmus válságának, a polgári forradalomnak a periódusában a polgárosodásnak Magyarországon is különböző objektív tendenciái és eszmei koncepciói jöttek létre, mi több, csaptak össze egymással: a juncker-nagybirtokosi, a liberális-nemesi és a demokratikus-plebejusi tendenciák. Ezeknek a különböző irányzatoknak a *nemzeti ideológia különböző, egymással is élesen összeesapó áramlatai* feleltek meg.

Ha tehát az imént megjegyezhetjük, hogy már a feudális korszak „nacionalizmusát”, a feudális hazafiságot sem lehet egységesnek tekinteni, — akkor most a polgári átalakulás időszakában még inkább fel kell figyelünk a szorosabb értelemben vett nemzeti ideológia ellentétes irányzataira; *még kevésbé lehet* a korszak haza-eszméjét egyértelműnek, a polgári hazafiságot *egységesnek minősítenünk*. Ez a tény a vita során — Molnár Erik egyik akadémiai előadásának vitájában — részletes kifejtést nyert. „1848 táján nem csak egy nemzeti ideológia volt, hanem *kettő*. A nemesi és a plebejusi” — hangsúlyozta Sötér István. „A nemzeti ideológia nem egységes, hanem két *alapvető* áramlata van” — fogalmazta meg még pontosabban Nemes Dezső, rámutatva, hogy Petőfi és Táncsics plebejus-demokratikus nemzeti ideológiája „nem azonos a liberális nemesség nemzeti ideológiájával, nem beszélve az *egész* nemességéről”. Ez a pontosítás nagyon is helyénvaló, hiszen a polgárosuló földesúri osztályon *belül* is különböző objektív fejlődési irányzatok és ideológiai-politikai koncepciók merültek fel a feudális rendből való kibontakozást, az ország polgári átalakulását illetően, és ezeknek természetesen megvolt a vetületük a nemzeti eszme síkján is. S ha már a polgárosuló földesúri osztály különböző rétegei-csoportjai is a polgári átalakulás egymástól eltérő koncepcióit, következésképpen a polgári nacionalizmus eltérő

eszméi változatait termelték-dolgozták ki saját objektív létezési és fejlődési feltételeikből, — mennyivel inkább áll ez az antifeudális átalakulás ama tendenciájára, amely a rendiségen kívül álló társadalmi elemek, az alávetett és feltörekvő népi erők létérdekeiben gyökerezett, — mennyivel inkább áll ez a feudalizmusból való kiemelkedés plebejus-demokratikus tendenciájára, az ennek megfelelő eszméi koncepcióra, hazafias-nemzeti ideológiára.

Petőfi, Táncsics demokratikus-plebejusi hazafisága *élesen szembefordul a hazafiság uralkodó, liberális-nemesi eszméjével*, a hazafias-nemzeti ideológiának a magyarországi polgári átalakulás időszakában mindvégig hegemon áramlatával, a reform-nacionalizmus korlátozottságával-felemáságával; a feudalizmus következetes felszámolására, a népszabadság megvalósítására, földesurak hazája helyén szabad hazának, a nép hazájának megteremtésére irányul. Ebben az értelemben a kuruc szegénylegények antifeudális haza-eszméje *folytatásának* tekinthető, még ha a kuruc népi hazafiság hagyományának folyamatos továbbélése, a 48-as plebejus-demokratikus hazafisággal való közvetlen kapcsolata nem is mutatható ki.

A kuruc szegénylegények antifeudális haza-fogalma folytatásának, egyben meghaladásának, *új és magasabbrendű* alakjának, — amint hogy a Rákóczi-kor társadalmi viszonyaihoz képest (amikor a feudalizmus magyarországi fejlődési lehetőségei még nem voltak kimerítve) jóval fejlettebb szociális talajról, a feudalizmus ellentmondásai roppant kiélezettségének, a feudális társadalom mélyreható válságának talajáról szökkenet szárba: olyan történeti körülmények között, amikor a feudális rend meghaladása immár elkerülhetetlen szükségszerűséggé vált. Új és magasabbrendű folytatásának, amelyben — kivált Petőfinél — egyebek mellett egy új (másfél század előtt fel sem merülhetett) elem is megjelenik: az elnyomottak, bármily nemzetbéliek legyenek is, együvé tartozásának, szolidaritásának gondolata, a magyar haza felszabadításának összekapcsolása más népekével, a magyar szabadságé a világszabadsággal. Magasabbrendű folytatása ez egy korábbi előzménynek, s egyben maga is *előzmény*, ideológiai előkép egy későbbi magasabbrendű folytatáshoz: gyökeresen megváltozó társadalmi viszonyok közepette majdan bekövetkezendő megújodáshoz, átlényegüléshez, újászületéshez.

A kialakuló munkásosztály az a társadalmi erő, amely erre a folytatásra, egyben gyökeres megújításra történelmileg hivatott. Amikor a burzsoázia, ill. a burzsoá funkciót teljesítő rétegek pályájának reakciós fordulata teljessé válik; amikor a nemzeti ideológia liberális-nemesi és demokratikus-népi áramlatának szétválása és szembefordulása végleg megpecsétlődik, — a szervezkedő, öntudatosuló munkásosztály kezdi kifejleszteni most már — az ízig-vérig hamissá lett burzsoá nacionalizmussal szemben — a maga haza-fogalmát, a demokratikus hazafiság hagyományaiból is táplálkozva, de alapvetően a maga objektív helyzetéből, a maga osztályérdekeiből sarjadóan. Objektív helyzete, amely gyökeresen eltér minden addigi társadalmi osztályétól, képessé teszi, hogy lényegesen más, minden addiginál magasabbrendű haza-eszmét dolgozzon ki, küzdjön ki a maga számára — persze egyáltalán nem könnyen és gyorsan, hanem kínnal-keservesen, esetleg kerülőutakon át —: *a proletárhaza fogalmát, a szocialista hazafiságot*, amely már nem a szabad paraszti magánbirtoklást, a kispolgári tulajdont emeli piedesztálra, hanem a magántulajdonon alapuló társadalmi viszonyok teljes felszámolását, mindennemű kizsákmányolás és elnyomás megszüntetésének célkitűzését, — egy olyan *nemzet-fogalmat*, amely elválaszthatatlanul összeforr a *nemzetköziség fogalmával*.

Ez a — feudális és burzsoá nacionalizmussal élesen szembenálló, a demokratikus-népi hazafiságot magasabb fokon megújító — szocialista haza-eszme persze a kapitalizmus idején korántsem tud teljesen kibontakozni, korántsem tud kidolgozott-befejezett ideológiává, még kevésbé uralkodó eszmévé válni; *alávetett*, elnyomott, kifejlődésében fékezett eszme marad mindaddig, amíg a tőkés osztály uralkodik a társadalomban, a burzsoázia gondolatai a társadalmi ideológiában. A munkásosztály nemzet-tudatának, az internacionalista szocialista hazafiságnak teljes kibontakozása, a nemesi és burzsoá-nacionalista hazafogalommal szemben *uralkodó* eszmévé válása — csak a szocialista forradalom után következhetnek be: azután, hogy urak-és burzsoák hazája helyén csakugyan megvalósult a nép hazája.

És akkor sem rögtönösen, akkor sem máról-holnapra. A szocialista tudat kifermálódása, uralkodóvá válása elmarad a társadalom anyagi létfeltételeinek gyökeres megújulása mögött; a polgári gondolkodás, a nemesi-burzsoá nacionalizmus többé-kevésbé súlyos esőkevényei még sokáig kísértenek; a megdöntött kizsákmányoló osztályok egykori ideológiai uralmának továbbélő maradványai még sokáig szennyezik a gazdasági-politikai uralmuk alól már felszabadult néptömegek közösségi tudatát és nemzeti érzését is. A marxizmus—leninizmus eszmei offenzíváját, az ideológiai harcot a nacionalizmus maradványai ellen, a szocialista hazafiságért és nemzetköziségért, bonyolult feltételek között kell megvívni. Hiszen — mint Molnár Erik hangsúlyozza —: „A dolog . . . nem úgy áll, hogy az egyik oldalon található a burzsoá nacionalizmus, a proletár osztályharc szempontjából negatív elemeivel, a másik oldalon pedig a széles néptömegek nemzeti érzése, a proletár osztályharc szempontjából semlegesíthető, vagy pozitív, vagy osztályharcossá átalakítható elemeivel. A dolog úgy áll, hogy . . . a burzsoá nacionalizmus elemei a széles néptömegek érzéseiben is fellelhetők”, a visszahúzó és az előremutató mozzanatok még sokáig összekeverednek tudatában. „A nemzeti érzést tehát elemeznünk kell és meg kell tisztítanunk reakciós vonásaitól”: el kell vetnünk, le kell küzdenünk mindazt, ami a nemesi-burzsoá nacionalizmus hagyatéka; ápolnunk és őriznünk kell mindazt, ami a népi hazafiság, a demokratikus nemzeti eszme örökségeként a szocialista közösségi tudat alkotórészévé fejleszthető.

„Érthetően a szocialista nemzeti közösségi tudat nem mondhat le saját nemzeti előtörténetéről sem” — fogalmazta meg ezt az igényt Erdei Ferenc a már említett akadémiai vitaülésen. És nem is kell lemondania róla, — tehetjük most hozzá. Nem kell lemondanunk történetünknek az antagonisztikus formációkban is haladó hagyományairól — ezeket, köztük „elsősorban a dolgozó nép valóságos erőfeszítéseivel és küzdelmeivel kapcsolódókat” (hadd szögezzük le a félreértésekkel szemben) tanulmányaiban Molnár Erik is kiemelte —; de nem kell lemondanunk a feudális és kapitalista korszakból származó haladó *ideológiai* hagyományainkról sem, amelyeket mint a „hamis tudat körébe tartozókat” a vitatott cikkek hajlandónak mutatkoztak kirekeszteni. Vajon ma mi, akik a földbirtokosok és tőkésék hazáját a nép hazájává változtattuk, miért ne tekinthetnők eszmei elődünknek a kuruc szegénylegények amaz osztályharcos ideológiáját, amely a „fondorkodó urak” hazájával éppen a népi hazafogalmat szegezte szembe? Miért ne tekinthetnők még közelebbi előképünknek Petőfi demokratikus hazafiságát, amelyben a magyar szabadság a világszabadsággal forrt össze, — még ha a hazafias-nemzeti ideológiának ez a plebejusi iránya akkori-ban még átmenetileg sem juthatott hegemóniához —, amikor ezek az ideológiai elemek, a gyökeresen megváltozott társadalmi létfeltételek alapján, éppen ma

bontakozhatnak teljesen ki s válhatnak uralkodóvá: egy gyökeresen új, magasabbrendű, de nem előzménymentes szocialista hazafiságban-proletár internacionalizmusban.

Hiszen magának a marxizmus—leninizmusnak is megvannak a maga ideológiai előzményei. A marxizmus három forrása és három alkotórésze című tanulmányában Lenin, mint ismeretes, megvilágította a közvetlen előzményeket — köztük a klasszikus angol politikai gazdaságtant, a polgárság haladó korszakának e nagyjelentőségű alkotását —, s hangsúlyozta, hogy a marxizmusban „nyoma sincs semmiféle szektáriusságnak, . . . a marxizmus nem valami begubózott, megcsontosodott tanítás, amely a civilizált világ fejlődésétől *távol* jött létre”. Leninnek ez útmutatását követte s idézte Molnár Erik, amikor vagy másfél évtizeddel ezelőtt értékes könyvet szentelt a történelmi materializmus ideológiai előzményeinek, s nemcsak a polgári vagy a feudális korszaktól, hanem (teljes joggal) egyenesen az ókori rabszolgatartó társadalmi formációtól, Arisztotelész-től kezdve kísérté nyomon a marxista történetszemlélet eszmei *előtörténetét*, — rámutatva egyben, hogy „a történelmi materializmus ideológiai előzményeivel szemben is *forradalmian újat* hozott”. Éppen ebben az értelemben tartjuk most szűkkeblűnek Molnár Erik ama felfogását, amely a magyar történet haladó hagyományait az ideológia szférájában nem véli feltalálhatni (csak az ideológián *innen* hajlandó elismerni), s ezzel összefüggésben tagad bárminemű folytonosságot, fejlődésbeli kapcsolatot a szocialista hazafiság és a hazafiságnak a dolgozó nép törekvéseihez és harcaihoz fűződő, szocializmus előtti formái között. Történetírásunk felett gyakorolt kritikája való ellenséget talál, amikor a legélesebben elhatárolja a szocialista hazafiságot a feudális, ill. a burzsoá nacionalizmustól; de vélt ellenség ellen küzd, amikor a — feudális nacionalizmussal szembenállott — antifeudális hazafiságot, ill. a — liberális nacionalizmustól elváló és azzal szembeforduló — demokratikus nemzeti ideológiát is kirekeszti a szocialista hazafiság eszmei előtörténetéből.

Ezt a fejlődésbeli kapcsolatot — amelyet a folytatás és a gyökeres megújítás ellentétének dialektikus egységében kell felfogni —, a szocialista hazafiság ideológiai előzményeinek kérdését, úgy véljük, Lenin ugyancsak tisztázta. A vitában számos hivatkozás történt Leninnek A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről írott munkájára, s Molnár Erik válaszcikkében részletesen interpretálta ennek mondanivalóját. Mi úgy látjuk — s ez megfelel Molnár Erik említett interpretációjának is —, hogy Lenin itt (és más megnyilatkozásaiban) a burzsoá nacionalizmussal az öntudatos proletárok nemzetköziségét és hazafiságát éppen úgy állította szembe, hogy egyben rámutatott utóbbinak a forradalmi hagyományokban, a demokratikus-népi hazafiságban rejlő eszmei-érzelmi *forrásaira*; éppen ezen a módon harcolt *mind* az egységes nemzetről—közös hazáról harsogó nacionalista népámítás, *mind* a szocialista munkások nemzetietlenségéről-hazafiatlanságáról rikoltozó nacionalista rágalmazás ellen.

Ezt a — kopott, de mégsem hatástalan — rágalomsablont, mint fentebb már szó esett róla, a magyarországi reakció is lépten-nyomon alkalmazásba vette. Ezt hajtogatták az ellenforradalmi rendszer évtizedeiben, ezt próbálták feltámasztani 1956-ban, az ellenforradalom napjaiban. Az effajta előzmények szilárd elvi következetességet, egyben különös körültekintést, a hazára és nemzetre vonatkozó marxista—leninista álláspont teljes, félreérthetetlen és félremagyarázhatatlan kifejtését teszik kötelességünké a nacionalista történetszemlélet maradványai elleni harcban, — nehogy esetleges hiányok vagy félreértések akaratlanul éppen a még nem is olyan távoli múlt reakciós propagandájának reminiscenciáit idézzék. Kiváltképp parancsolóan lép fel ez a követelmény, ha

a történelemszemlélet nacionalista maradványai elleni küzdelmet nem korlátozzuk a szakemberek szűk körére, hanem — s ezt a kérdés ideológiai-politikai jelentősége teljességgel indokolja, sőt megkívánja — a közvélemény széles nyilvánosságára elé visszük, ahol állíthatjuk-e, hogy nincsen már semminő talaja az efféle rezonálásnak? A burzsoázia és a proletariátus között „a haza kérdésében folyó több mint évszázados polemia” s e harc magyarországi tanulságai is arra köteleznek, hogy a nacionalizmus ellen harcolva *egyszerre* küzdjünk a hazánknemzetnek osztályfeletti kategóriává, örök értékévé hamisítása és a proletároknak, kommunistáknak hazafiatlansággal, a nemzeti érdekek iránt közömbös-séggel való rágalmazása ellen; arra köteleznek, hogy ne érzük be a Kialtvány szóbanforgó tételének általános és elvont értelmezésével, hanem azt, híven Lenin útmutatásához, „történelmileg, . . . más tételekkel összefüggésben, . . . a konkrét történelmi tapasztalatokkal összefüggésben” vizsgáljuk, — úgy, amint ezt most legteljesebben éppen Molnár Erik valósította meg a vitacikkekre írt válaszában.

De sajnos — csak a *válaszában*. Ha Molnár Erik a válaszcikkében (annak I. pontjában) foglalt sokoldalú elemzést, amely Lenin csaknem valamennyi idevágó megjegyzésének számbavételén nyugszik, már a kiindulásnál olvasói elé tárta volna; ha nem lett volna az a (vitatható) véleménye, hogy a „kivételek” felsorolásával talán „gyengíti” a marxizmus alaptételét, — akkor szükségtelemmé vált volna egy sor jogos ellenvetés és kiegészítés, elkerülhetővé egy sor félreértés (nem utolsó sorban az olyan nézet, hogy a tárgyalt cikksorozat „a Kommunisták Kialtvány haza és nemzet kérdésével kapcsolatos megállapításainak marxizmustól idegen, egyenesen a burzsoázia rágalmait igazoló leegyszerűsítését teszi gondolatmenetének elvi kiindulópontjává”). Egyben inkább lett volna elérhető, hogy a vita ne Molnár Erik fejtegetéseinek hiányaira, hanem történetírásunknak, történetsszemléletünknek Molnár Erik által feltárt hiányaira, hibáira koncentrálódjék.

*

A nacionalista szemlélet maradványai elleni ideológiai harc, a nacionalizmus osztályjellegére vonatkozó marxista—leninista tanítás kifejtése és konkrét alkalmazása tehát továbbra is egyike történettudományunk legfontosabb és legidőszorúbb feladatainak.* S még korántsem merítettük ki azokat a lehetőségeket sem, amelyeket a Molnár Erik tanulmányorozatában kifejtett szempontok nyújtanak ehhez az eszmei harchoz, marxista történettudományunk további fejlődéséhez.

ZS. P. PACH

LUTTES CONTRE LE NATIONALISME DANS LA SCIENCE HISTORIQUE HONGROISE

Resumé

Accusant un développement de plus en plus vigoureux au cours des années succédant à 1956 la lutte idéologique menée contre le nationalisme connaît son porte-parole le plus actif et le plus passionné dans la personne d'Erik Molnár. Sa constatation de grande portée d'après laquelle les phénomènes du nationalisme se faisant prévaloir dans notre historiographie ne sauront être considérés tout simplement comme les vestiges d'une conscience d'inspiration bourgeoise, mais la survie de ces vestiges se vit encouragée par les erreurs commises dans l'appli-

* Ezért is üdvözölni kell A magyar nacionalizmus kialakulása és története c. mű megjelenését. A közelmúltban napvilágot látott gyűjteményes kötet értékelésére jelen tanulmányban még nem térhettünk ki.

cation du marxisme et non seulement par l'effet du révisionnisme s'accroissant successivement à partir de 1933, mais aussi par les traits dogmatiques devenus prédominants dès après 1948, l'année de tournant, s'avère être parfaitement justifiée.

Sa conception qui considère l'idéologie nationale comme une des formes de la «fausse conscience» venait de provoquer, elle aussi, de débats fort animés. Cependant l'interprétation de cette notion n'excita point l'intérêt des spécialistes; suivant les uns la fausse conscience se révèle être une forme idéologique qui exprime les intérêts de classe sans que les porteurs de ceux-ci en soient conscients. D'autres disent qu'elle est une forme de conscience qui défigure la réalité objective et la reflète à rebours. Dans sa période de progression la bourgeoisie n'est pour la plupart consciente de ce que ses idées expriment ses propres intérêts, mais elle se laisse dérouter par des illusions qui lui dictent d'être le sauveur de la société. Cependant à cette époque son idéologie d'esprit bourgeois-national se trouve encore susceptible — si ce n'est que d'une manière contradictoire — de refléter les exigences réelles du progrès social. L'époque de la révolution bourgeoise une fois close, un tournant se présente quant au rôle historique du nationalisme bourgeois; l'idée bourgeoise «de la patrie commune» arrive à défigurer, à voiler la réalité, c'est à dire l'antagonisme insolvable des intérêts de classes. Du même coup la bourgeoisie parvient à se «débarasser» successivement des illusions fomentées par elle antérieurement et finit par prendre conscience de la fonction de classe des idées prêchées par elle. La Hongrie assiste, elle aussi, à la venue de ce tournant. A partir de 1867 le nationalisme libéral hongrois devint jusqu'aux moelles une idéologie entièrement fausse.

Les débats les plus aiguisés se centrèrent autour de l'interprétation de la thèse relative au «dépaysement» professé par le Manifeste Communiste, débat qui allait de pair avec celui axé sur la même thèse: l'interprétation de cette constatation suivant laquelle les idées de la classe dirigeante dominent toute la société.

La substance générale de la thèse «de dépaysement» accentuée par le Manifeste Communiste, thèse selon laquelle les classes exploitatrices et celles exploitées ne se trouvent liées par aucune communauté d'intérêt, mais se voient séparées par des antagonismes les plus exacerbés, n'exclut point la possibilité qui permette — dans les conditions particulières du régime féodal ou capitaliste — une coopération transitoire entre les classes fondamentales de la société et cela en vue «de la défense de la patrie» (lutttes contre les envahisseurs étrangers, guerres nationales de caractère antiféodal, mouvements de libération nationale antifascistes ou anti-impérialistes).

La thèse du Manifeste Communiste portant sur la prédominance des idées des classes dirigeantes, y comprise la notion de la patrie dans le régime féodal ou capitaliste — permet toutefois aux classes subordonnées de développer de la base de leur existence sociale des formes idéologiques qui s'opposent aux idées des classes régnautes prédominant toute la société, telles les idées antiféodales et anticapitalistes. Le patriotisme de la classe ouvrière, inséparable de l'internationalisme prolétarien, plonge dans les conditions d'existence propres et radicalement neuves de cette même classe, mais quant à la préhistoire idéologique de ce patriotisme les formes attachées aux aspirations et aux lutttes du peuple travailleur et ayant existé dès avant la venue du socialisme n'y sauront être point exclues.

En combattant le nationalisme nous avons à lutter à la fois contre cette fausse conception qui considère la patrie et la nation des catégories au-dessus des classes et étant de valeur éternelle, et contre les calomnies accusant les prolétaires et les communistes d'un manque de patriotisme et d'une indifférence à l'égard des intérêts nationaux.